

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

74

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1848 ÓTA

MAGYARORSZÁGON.

A MAGYARORSZÁGI PROTESTANSEGYLET KIADVANYAI.
III-IK KÖTET.

PROTESTANS THEOLOGIAI KÖNYVTÁR.

SZERKESZTI

KOVÁCS ALBERT.

I. KÖTET.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET 1848 ÓTA MAGYARORSZÁGON.

BUDAPEST, 1874.
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA
egyetem-utca 4. sz.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1848 ÓTA

MAGYARORSZÁGON.

(A magyarországi protestansegylet által 300 forinttal jutalmazott pályamunka.)

IRTA

SZEREMLEI SÁMUEL.

BUDAPEST, 1874.

KIADJA A MAGYARORSZÁGI PROTESTANSEGYLET.

TARTALOM.

Lap

Lap

ELŐSZÓ.

A „magyarországi protestans-egylet“ 1871-diki november 14-én tartott választmányi gyülésén 300 forint pályadijat tűzött ki a következő kérdés megfejtésére:

„Adassék elő, hogy népünk vallás-erkölcsi s társadalmi életében az 1848-ik év óta egyfelől minő javulás történt, másfelől micsoda különösebb kórjelek mutatkoznak, ugy a javulásnak mint a hanyatlásnak okai mikben gyökereznek, és a lelkipásztori munkásság köre mily irányban volna kiterjesztendő, hogy a tapasztalt nemesebb irányon népünk lehetőleg elősegittessék, a mutatkozó kórjelek pedig lehetőleg orvosoltassanak.“

A pályázati határidőre, 1871. október 1-ére, két munka érkezett be, az 1-ső számunak cime: „Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon“, s jeligéje: „Ábrándozás az élet megrontója“; a 2-ik számunak cime: „Tanulmányok népünk vallás-erkölcsi s társadalmi életéből“, s jeligéje: „Ha mindeneket megcselekesztek is, a melyek parancsoltattak nektek, haszontalan szolgák vagytok.“ Birálókul, az egylet 1872-iki közgyülésén, felkérettek: Baksai Sándor, Laukó Károly és Zelenka Pál urak.

A biráló jelentés az egylet 1873. junius 8-ki választmányi gyülésen olvastatott fel. Mindhárom biráló öszhangzó véleménye szerint az 1-ső számu pályamunka nemcsak társához mérten, de absolut értékét tekintve is méltónak itéltetett a kitűzött dijra; mivel:

mindazt felöleli, a mi a kérdésben foglaltatik vagy azzal összefügg, s érintetlen hagyja az oda nem tartozókat;

a jelenségeket gyakorlott psychologiával viszi vissza eredeti okaikra, biztosan mutatja ki a fejlődés és hanyatlás tényezőit a politikai, társadalmi és egyházi viszonyokban s az egyén jellemében. Adatai kimeritők, s arra mutatnak, hogy szerző e tárgygyal évek óta foglalkozik;

szerető gonddal szedi össze a mi vigasztalót constatálhat, a sebeket ismét a gyógyitani akaró hűség bátorságával és loyalitásával, s egyszersmind gyöngédségével mutatja ki;

műve beosztásában igazságos oekonomiával jár el, sehol nem túloz, mindenütt a művészet nyugalmával szinez;

stylja nemes, emelkedett, gyakorlott kezet sejtet.

E jelentés alapján a választmányi gyülés egyhangulag oda itélte szerzőnek a kitűzött jutalmat. Felbontatván a jeligés levél, abból Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi ref. lelkész neve tünt elő.

A protestans-egylet készséggel engedte át e művet a „Theologiai könyvtár“ gazdagitására, s most im ezt veszik itt olvasóink.

Budapesten, 1874. március 14-én.

Kovács Albert,

a Theologiai könyvtár szerkesztője.

I.

Vallás-erkölcsiség az egyéni életben.

Történeti tapasztalatok szerint a vallás-erkölcsi természet, minden különbözetei dacára is, velünk született alapképesség. Hozzánk van forrva, lelkünk kiegészítő részét képezi, szabadon fel sem öltözhetjük, le sem vetkezhetjük. A mi az ég a maga végtelenségével, napjával, csillagaival és légkörével a földre nézve: az a vallás-erkölcsiség az emberi életre nézve. Ki nem léphetünk belőle, abban mozgunk, az által vezéreltetünk, a szellemiség onnét nyer megvilágosíttatást és tenyészetet. S miként a földre nézve, noha az egészet takarja, különböző égövek, s ugyanazon éghajlat alatt is különböző évszakok és időjárások vannak: nem különben áll a dolog ama szellemi állapottal is, melynek kifejlődése, mint minden tehetségé, saját föltételekhez van fűzve, melyek a különböző népek és különböző idők szerént különbözőképen jelentkeznek. Innét van, hogy minden népnek és minden időnek vallásosságában van valami sajátlagos. Néhol kiválóan sivár és puszta, másutt termékeny a tájék. Néha zivatarok uralkodnak, máskor szélcsend áll be. Néhol a sarkkörök fagylaló hidege észlelhető, másutt az egyenlítő forrósága. Mindenik időnek és mindenik égövnek megvan a maga saját szépsége, áldása és csapása. Egyik embernek ez, másiknak amaz tetszik inkább. Annyi igaz, hogy itt is, amott is ugyanazon a földön, ugyanazon elemek között s ugyanazon ég alatt járunk.

Azon állítás, melyet igen tekintélyes tudósok hirdetnek, mintha t. i. az erkölcsiség az emberiségnek állandóbb törvénye lenne, mint a vallásosság, csak akkor fogadható el, ha az erkölcsöt a vallástól elkülönítve képzeljük, s ha a vallás alatt csupán azokat a tanokat és formaságokat gondoljuk, melyek a különböző feleke-

zetek által koronként rendszeresíttettek. De hogyha az erkölcsiséget ugy fogjuk fel, mint olyan törvényt, melynek nemcsak szerzője, hanem vezérelvei, sőt tárgyai is azonosok a vallásossággal: akkor be kell vallanunk, hogy az emberben e kettő együtt fejlődik és együtt hanyatlik.

Tagadhatatlan, hogy az erkölcstannak vannak határozott elvei, melyek évezredek óta fennállnak. Az igazságosság, a jótétel, a szülők és elöljárók tisztelete, az alázatosság, a mértékletesség stb. minden idő és minden nép erkölcstanában benne volt, s nemcsak a miénkben. Tagadhatatlan az is, hogy a különböző felekezeti tanok a gyakorlati erkölcsi élet tényeiben szemmel látható különbséget nem idéznek elő, ugy hogyha péld. Magyarország jelenkori népeit tekintjük, csak azt a statistikai többszörösen igazolt tényt fogjuk belátni, hogy a valláskülönbségi tényező teljességgel nem szerepel; mert a különböző felekezetü elitéltek számviszonya egyenlő azon számviszonynyal, melyben a felekezeti népesség az egész népességgel áll[1]): mindazáltal ki ne tudná azt, hogy az erkölcstan elvei némely időben elhomályosodva vannak, máskor tisztán megvilágosítva, s hogy ezen elvekhez, melyeknek értéke merőben a gyakorlati alkalmazástól függ, e tekintetben a különböző időkben különbözőkép formuláztattak. Az epicureistáknál péld. más volt a főjó, más ismét Krisztus hiveinél. A zsidó erkölcstan szeretetet parancsol a zsidók iránt, de nem parancsol az ellenség iránt, kiktől uzsorát venni szabad volt, s kiket a Jehova kiirtani rendel; a keresztyénség szeretetet parancsol az ellenség irányában. A kötelesség fogalma más volt a setétség és hűbérség századaiban, midőn az emberiség nagyobb részét leigázni vagy hitvélekedések miatt kínozni kellett, más ismét korunkban, midőn jogegyenlőséget és lelkiismereti szabadságot gyakorlunk és engedünk mindenkinek. Az erkölcsi fogalmakban kifejlődött ezen változások már a vallási tudalommal függnek össze. A mit a lélek az istenség felől elfogadott (vallás), azt valósítani is akarja isten-

[1]) Konek, Statist. közl. I. 280. A fentebbi állitást Konek tekintélyére fogadtuk el, noha aggályunk van helyessége ellen; mert hogy a felekezetesség mivelődési tényezőnek elismertetik, miután a miveltségi fok az erkölcsiségre már határozólag befoly: — el kell ismerni, hogy közvetve a felekezetiség is más-más eredményt mutat fel a bün-statisztikában.

országában (erkölcs); s a minő tudatára jutott rendeltetésének, olyan viszonyba teszi magát embertársaival. Vallás és erkölcs tehát lényegileg azonos. Minden befolyás, mely arra hat, érvényre jut ebben is; a kettő együtt áll vagy esik, s egymástól csakis gondolatban választható el.

Röviden összefoglalva az eddigieket, a vallás-erkölcsi természet alapjában tőlünk nem függő és megváltozhatatlan. Többre nem vihetjük, mint a mennyire általa képesítve vagyunk. Tehetségeink kifejlődésére azonban az égaljnak, a területi, népesedési és vagyoni viszonyoknak, a növelésnek, az ismereteknek, a társadalmi intézményeknek és közszellemnek, és a fokozott akaraterőnek is nevezetes befolyása lévén: ezen jobbára tőlünk függő tényezők ugyanazon alaptermészet mellett különböző eredményeket idézhetnek elő. A vesztegglés, hanyatlás és javulás tehát nemcsak lehetséges, hanem egészben véve rajtunk is áll.

A magyar nép közel kétezer éves európai élete dacára sokat megtartott keleti vérmes természetéből, mely azonban ott, hol észlelés és társadalmi fejlődés szükségeltetnék, a lehető legnagyobb közönyösséggel van keverve. Véralkatában a jó adag izgékonyság dacára nincs meg a cselekvési bátorság; valamint minden nyugodtsága mellett is nélkülözi a kitartás kellő fokát. Öröklött nézeteiben conservativ, ítéletében a kézzelfoghatóságra törekszik. Lelkületén azonban az érzékenységnek és a képzelemnek még nagy uralma vagyon, s ezért indulataiban hirtelen lobbanó és hamar elalvó. A lelki természet bizonyos határozatlansága és jelleg nélkülisége ez, mely az emberiség láncolatában mutatja mintegy azt a vonalat, hol nyugot kelettel összefolyva érintkezik. A kedület, a jellem és az ész legkitünőbb és legalacsonyabb tulajdonai egymást semlegesítve észlelhetők nála, s az egyhangu szintelenség uralkodik egész lelkületén.

E lelkület ma ép annyira támaszkodik vallásos eszmékre, mint egy negyedszázaddal ezelőtt, mely eszméket legrövidebben e két szóval lehet jellemezni: Istenben megnyugvás. Egy személyes élő isten hoz ránk mind jót, mind gonoszt, még pedig mindkettőt érdem szerint, a jót azonban gyakran érdemünk felett is. Hozzá kell segedelemért folyamodni betegség, halál elleni csapások ellen, s azt a végzetet, a mi ő nála föl van téve, senki el nem

kerülheti, bárminő eszközökhöz folyamodjék is. Ha isten akarja, meggyógyul vagy meghal a beteg, akármint orvosoljuk; ha Ö felségének tetszik, tűz vagy jég semmisíti meg vagyonunkat, viz borítja el határunkat; ha ő úgy rendelte, gyalázat, szégyen ér bennünket és így tovább. E hit egészen bibliaszerű, s a vallás boldogító hatását a legszembetünőbben bizonyítja. De a mily megnyugtató e hit a lelkekre, s a mily tökéletes a végelemzésben, ép annyira hibás, midőn az erkölcsi és lelki kiegyenlítést a természeti igazságszolgáltatással azonosítja, s midőn a közbeeső okozatokat figyelmen kivül hagyva, mindenben egyenesen a végokot szerepelteti. E fatalismus, melynek eredete ismét keletre mutat, egyik oka annak, hogy a bűntudat érzése népünknél, az üdv elnyerése utáni vágy nem elég élénk, a rosztól és a veszedelemből való törekvés ösztöne nem oly éles és tevékeny, mint a minőnek lenni kellene.

E hit szerént a bűntől az isten haragja tart vissza, az erényt az isteni jutalomért kell gyakorolni. A népművelődés alacsony foka mellett azonban a harag és jutalom mindenek előtt külsőkép jelentkező, s ennélfogva a bűntől való megóvásra és a jóra vezérlésre igen sokszor elégtelennek bizonyul. Népünk lelkületénél fogva rendes viszonyok közt szelid és nyugodt, de a helyzetéből folyó elégedetlenség miatt háborgásra hajlandó. Egyedileg a kegyetlenségtől és alávalóságtól idegen; de ha kedvező alkalom kinálkozóbb: neveletlensége és kevés munkakedve kitörésre ragadta. A korlát azonban, mely közé zárva élt, erős és magas volt; s a vétektől való elriasztására nézve a kiskoruságban sikeresen hatott azon szigoruság, melyben a népet a forradalom előtt a hűbéri és jobbágyi rendszer tartotta. Természetesen ez egyetlen egy lelket sem nemesített meg, de sokakat visszatartott a zabolátlanságtól, s hol ez a külső fék nem volt jelen, mint a hason miveltséggel biró köznemességnél, ott rendszerint a legnagyobb erkölcsi elvadulás és elaljasodás harapódzott el.

A márciusi vivmányok a jobbágyság eltörlését, a közteherviselést, a jogegyenlőséget meghozván: a nép lelkületében az öröm mellett, a mi ahoz legméltóbb volt, legelőször is a hála érzelme nyilvánult. Erről tett bizonyságot az a tény, hogy az országos első képviseleti testületbe jobbára azokat választá meg ismét, kik a várva várt törvényeket meghozták. Néhol arra is volt példa,

hogy a volt jobbágyok, munkás erő nélkül maradt földesuroknak, még a törvények kihirdetése után egy darabig, önként teljesítettek bizonyos robotot. A nemesebb érzelem hatása azonban nem tartott sokáig, s azon indulatok, melyek az elnyomottaknál az elnyomók ellen, a szegényeknél a vagyonosak ellen, a műveletleneknél a műveltebbek ellen mindenütt meggyökereznek, és kitörésre készen állanak: csakhamar fenyegető jelekben mutatkoztak, a mint ezt később tüzetesen előadni fogom.

A forradalom korszaka a közerkölcsiség ápolására teljességgel nem volt alkalmas. A féktelen indulatok szabadon nyilatkozhattak, mint ezt a tulajdonjogokon elkövetett sérelmek mutatják, a nemzeti bosszuállással együtt a személyes gyülölet érzelmei is kitörtek, az átalános katonáskodás a munkakedvet alászállította s a kihágások végtelen sorozatára adott alkalmat. A családi és a nemi viszonyok tisztasága különösen sokat szenvedett. A magyar tábort a kéjhölgyek roppant sokasága kisérte és várta mindenütt. S egy tábori pap irá akkor az aradi ostrom alól, hogy „az általam ismert három honvédzászlóaljból több halt meg bujaság és részegség következtében, mint ütközetben; a kórházakban is több az inficialt, mint a sebesített.“[1])

A harcok megszünésével visszatért a rend. A nép erkölcse felvette szokott alakját. A tulajdoni jogon elkövetett sérelmek megtoroltattak és kárpótoltattak, s az ujonnan behozott csendőrség intézménye, és a több mint négy évig tartó ostromállapot szigorusága a féktelenkedési hajlamokat átalában visszaszorította. A régi lármás és zabolátlan köznemesség megszelidültnek látszék, s betyárságukról és gyujtogatásaikról elhirhedett községek egészen békés és illedelmes magaviseletet öltöztek fel. A vaskezü rendőri uralkodás mellett azonban tagadhatatlan, hogy a nemzeti lesujtatás szerencsétlensége is javítólag hatott az erkölcsökre, s növelé a keresztyén közösség és a társadalmi együvétartozás érzetét.

Más tekintetből azonban nem lehet eléggé megsiratnunk azt a romlást, mely a közerkölcsiségen az ötvenes évek kormánya által ejtetett. Az erőszak és ármány diadala oly népnél, melynek hité-

---

[1]) Prot. Egyh. s Isk. lap 1848. 1596.

ben az volt, hogy az erkölcsi rosznak világszerinti büntetés, az erénynek pedig világszerinti jutalom a következése, — az erkölcsi alapelvek teljes összezavarodását idézte elő. A jogtalankodás és erőszak nem lehet oly nagy vétek, miután ily eredmények kisérik. Az igazság és hűség elvesztette vonzerejét, miután oly nagy szerencsétlenséget vont maga után. Itt is valósult az, a mi ugyanezen idő alatt Franciaországban. A politikai siker az erényesség helyére ült, s ezrek lelkét tántorította meg. Az értelmiség egyrésze csakhamar a közhivatalokban szövetkezett a nemzet elnyomására, s hazafiságnak kellett tartani minden törekvést, mely a fennálló országos rendszabályok titkos kijátszására irányúlt. Egyszóval a nyilvánosan diadalmaskodó erkölcstelenség, erkölcstelenséget szült és terjesztett mindenfelé. A törvény többé nem volt törvény. A közlelkiismeret maga szabadította fel rendbontásra az embereket. Az államközegek iránt tiszteletlenség vált szabálylyá. A dohány, százalék, italmérés, pálinkafőzés tekintetében a legtöbb ember a tiltott felé törekedék, a jövedéki áthágások a hazafiui erények közé számoltattak.[1]) A nép korábbi egyenes és nyilt jellemét a huzamos szolgaság ravaszsággal keverte, most pedig a csalási törekvés mindinkább elborítással fenyegette. Az alsó osztály adásvevés, szolgálati kötelezettségek tekintetében mindinkább megbízhatatlan lett.

A közerkölcsiség sülyedésére nagy mérvben befolyt még az ujonnan életbeléptetett katonáskodási rendszer, mely a szolgálati kötelezettséget általánossá tette, és az országban fekvő nagyszámu idegen csapatok mellett saját fiainkat a katonai létszámba szorítva, egy nagyrészben szabadságolva hon tartotta. Nálunk a hadipálya iránt már régóta kevés kedv volt a köznépnél, a hadfiakat kötéllel fogdosták, s katonaságba rendszerint a legmegromlottabb erkölcsü ifjak állíttattak be, kiknek társaságában aztán a jók is rendszerint elaljasodtak. Miután a katonai életmód különben sem igen kedvez a vallásosságnak és közerkölcsiségnek: elképzelhetjük, hogy ifjaink, miután 8—10 évet ily légkörben éltek át, még pedig idegen föl-

[1]) A büntetés alá esett jövedéki áthágások száma 1865-ben 134,502 volt (Kovács Ferenc M.-orsz. és Austria stat. Debrecen 1869. 226.). Mennyi lehetett ezeken kivül a hatósági közegek által meg nem büntetett áthágás?!

dön: mennyit veszítettek jámborságukból, munkakedvökből és erkölcsi tisztaságukból. A vallási eltompultságra mutató istenkáromlásnak és szitkozódásnak, a dologtalanság és rakoncátlankodás átkának fő-főterjesztői a szabadságolt katonák lettek, kik a polgári hatóságok illetékessége alá nem is tartoztak. A legtöbb verekedés, lopás, rablás és gyilkosság általok követtetett el. A házassági és nemi viszonyok korábbi szűziessége leginkább miattuk tünt el. A kormány mindjárt 1849. szeptemberében betiltotta a volt honvédek nősülését, mely tilalom két éven át fenállott. Majd 1853-ban közzététette, hogy a hadkötelesekot 24-edik évök betöltése előtt esketni nem szabad, a következő évben pedig megszabta, hogy a 22-edik éven alól általában egy férfinak sem szabad nősülni. Ily rendszabályoknak oly országban, hol azelőtt a 18-ik év után a férfiak általában nősülni szoktak, okvetlenül elő kellett idéznie a prostitutiot, s csakhamar a katonák a törvénytelen együttéléseknek[1]) nálunk eddig hallatlan számát alapították meg, melyek aztán másoknál is annálinkább utánzásra találtak, mert az ily házasfelek mind az egyházi, mind a polgári adózás tekintetében előnyt élveznek. A vallásosság és a közerkölcsiség tekintetében a felvett korszak általában szomoru sülyedést mutat. Az összehasonlításhoz adataink kellő mennyiségben nincsenek ugyan, mert az 1848 előtti hatóságok az összehasonlítás alapjául szolgálható statistikai adatokat nem gyüjtöttek, s ilyenek az alkotmányos kormány helyreállása óta ismét nem bocsáttattak közre, de a meglevő készlet is igazolja állításunkat. Az ismételten elitélt gonosztevők, az összes elitélteknek 1856-ban 14, 1857-ben 16, 1859-ben 16, 1860-ban 18%-jét képezték[2]). Az emberölés miatt elitéltek száma 1856-ban 117,

[1]) A törvénytelen szülöttek, a törvényes szülötteknek Magyarhonban 1854-ben 3.7, 1855-ben 3.7, 1856-ban 4.2, 1857-ben 5.3, 1866-ban 7.3, száztóliját képezték; Pesten 1852-ben 21, 1851—57-ig átlag 25, 1864-ben 35 száztóliját· Erdélyben 1864-ről a száztóli a magy. földön 5, a szászok közt 6, a székelyeknél, kik legkésőbb nősülnek 9 volt. Angliában 1867-ben, valamint Hollandban 1864-ben a törvénytelen szülöttek számaránya 4.1 volt. Alsó-Austriában 1866-ról 32.2.

[2]) Ezen és a következő hazánkra vonatkozó adatok a Statist. közl. 1861—64-ki, és a Nemzetgazd. és Statist. közl. 1865—1871-ki folyamaiból merítvék.

1857-ben 173, 1858-ban 197, 1859-ben 186, 1862-ben 156, 1863-ban 587, 1864-ben 636, 1865-ben 486 vala. Hasonló szaporodást látunk a gyilkosok számánál, mely 1856-tól 1865-ig 97-ről 212-re emelkedett. Ezen három év alatt 1343 nyilvános erőszak miatt itéltetett el, s évenként átlag 42 egyén végeztetett ki, míg Franciaországban 35 millió lakos mellett csak 30 kivégezés történt! Az elitélt tolvajok, az ország öt közigazgatási kerületében (8 millió lakos) 1858-ban 6,174-en, 1859-ben 6,976-an, 1860-ban 7,499-en voltak, míg Quetelet táblázatából[1]) az jő ki, hogy a háromszorta népesebb Franciaországban 1830 és 31-ben összesen 10,856 vagyon elleni vétség itéltetett el. Összes elitéltjeink között a nők 1857-ben 12, 1858—1860-ban 11, 1865-ben 11%-val fordulnak elő. Pesten azonban 1867-ben már 23, 1868-ban 28.5%-t mutatnak az elitélt nők, kikre nézve Austriában 1860-ban 19, Franciaországban 1826—29-ig 23% volt uralkodó. Átalában Pest, mint minden főváros, az erkölcsi romlottságnak nagymérvűségét tünteti fel, s itt 1867 és 1868-ban egy személyelleni bűnre 5 és 4 vagyonelleni bűn esett, míg Franciaországban 1828—29-ben az irástudatlanoknál csak 3, egyebeknél pedig 2 fordult elő. Korra nézve az ifjuság nálunk nagyobb arányban vesz részt a bűntettekben, mint a birodalom és Európa legtöbb országaiban. Az összes elitélteknek 1859-ben 36, 1860-ban 41%-ja 24 éven volt alól, s különösen a nőnemű ifjuság évről-évre növekvő viszonyban szerepel a bűnlajstromokban! Magyarországon 1854—1857-ig négy év alatt 1,618 férfi és 460 nő öngyilkos volt, kik közül 100 férfira 28 nő esik, míg Franciaországban 1856—1860-ig 100 férfi öngyilkosra 32 nő jutott. A Királyhágón innen 1864-ben 25,543 lélekre esett egy öngyilkos, míg Erdélyben már 18,500-ra, a mi a társadalmi viszonyok nagyobb romlottságára mutat.

A legutóbbi időben itt a székelyeknél 8,109 lélekre, a szászoknál 26,780-ra, a magyaroknál 26,996-ra esik egy öngyilkos.[2])

Végig tekintve a bűnügyi adatokon, ki kell emelnünk a vagyonelleni vétségek megdöbbentő arányát, a mit teljességgel nem a munka- és keresethiánynak kell felrónunk. Népünkben nincs meg

---

[1]) Physique Sociale. 1869. kiadás II. 261.

[2]) Keleti, Hazánk és Népe.

a kellő tisztelet a más birtokjogai iránt. Kisebb lopások, minők a gyümölcs- és dinnyetolvajlások, bűnnek sem tartatnak, s országszerte ellenállhatlanul űzetnek oly mérvben, hogy e miatt a gyümölcsnemesítés terjedése lehetetlenné van téve. A vetések leetetése s általában a mezei kihágások a legtöbb helyen napirenden vannak. Általában a pásztoremberek kilenc tizedrésze tolvajnak tartatik, s midőn e népség a zordonabb napok beálltával a mezőről beszorul, főleg az alföldi nagyobb városokban egész télen át napirenden vannak a kisebb-nagyobb tolvajságok.

Az egyéni és népélet ezen rajzától nem vehetünk búcsut a nélkül, hogy középosztályunk vallás-erkölcsi életére is egy pillantást ne vessünk.

Az 1848-iki év a bibliai hitéletet itt már legnagyobb részben kialudva találta. Az orthodoxia és a supranaturalismus jámbor hitét a természeti fejlettebb világnézet kiszorította, nemcsak, hanem annak helyét jóformán üresen is hagyta. Nem vallástalanság volt ez, hanem olyan átmeneti állapot, midőn a régi hittételek alól a csudás alap eltünvén, az emberek a vallás legfontosabb kérdéseire nézve bizonytalanságba, tájékozatlanságba estek, s arra voltak utalva, hogy vallásukat csupán a nyilvános bűnöktől tartózkodásban, legjobb esetben lelkületök és életök nemességében helyezzék. A kiken még az egyháziasság némi szinezete látszott, azok nem annyira a vallás által, melynek külsőségeit megvetették, mint inkább az egyház életéhez tapadt mellékes ügyek és célzatok által vezéreltetének.

Ezen osztály oly időszakban növekedett fel, s él jelenleg is, melyben az uralkodó eszme a h a z á f i s á g volt. Ez volt minden erénynek sommája, a mi minden hiányzót kipótolt, minden hibát szentesített. Megvolt ebben a „magyarok istenében“ vetett h i t, megvolt az igazság diadalába vetett r e m é n y s é g és az elnyomottak iránti s z e r e t e t, valamint nem hiányzott a lemondás erénye sem, mely kész volt búcsut venni eddigi jogaitól; de minden merőben a külsőkre volt irányulva, a gondviselésbe vetett őszinte bizodalom s valódi lelki élet nélkül. A reménységben a könnyelmüség, az örömben az elbizakodás, a szeretetben az állhatatlanság, a szerencsétlenségben az elcsüggedés érte utól. Egyáltalában elmondhatjuk, hogy középosztályunknak, mely legnagyobb

részben közhivatalnokokból áll, magaviseletében nem volt és nincs meg a szellemi tulsúly és az erkölcsi méltóság, mely által egyedül teheti érdemessé magát az alsóbb osztály vezérlésére. A vallás lényegétől és külformáitól egyaránt elfordúlva s isten iránt szitkozódásaiban minden félelmet levetkezve, nagy mértékben terjeszti a népnél a hitetlen életet. Középkori ragyogási vágyát, érzékiségét és tunyaságát nem vetkezvén le egészen, arra van utalva, hogy ál-utakat keressen a munkálkodók kizsarolása végett, a mire főleg az alkotmányos idők beköszöntése előtt közülök igen sokan vetemedtek, az alkotmányos élet óta pedig a választások, kortesfogások, a nép előtti hizelgések, üres hitegetések és szájaskodások által arra az útra tért, a melyen minden tiszteletre valóságát elveszíti.

II.

Társadalmi létviszonyok.

Magyarország kedvező talajánál és éghajlatánál fogva hivatva van arra, hogy magas mivelődést és teljesen boldog népet mutasson fel; szerencsétlen politikai viszonyainál s népének a komoly tudomány iránti kevés érdeklődésénél fogva azonban a népek sorozatában az elsők között mindeddig nem foglalhatott helyet.

Az 1848. év különösen teljes fejletlenségben találta társadalmunkat, melyben az az egy vigasztalt, hogy annak legalább öntudatára jutottak azok, kik a közügyekre befolyással birtak. Az ország sokféle nemzetiségekre[1]) és vallásfelekezetekre[2]) lévén tagolva, ezeknek féltékenysége és ellenséges irányu törekvései az öszhangzatos és szabad fejlődést nem kis mértékben gátolák, annál is inkább, mert a magyar nemzetiség a többiek felett, valamint számbeli tulsulylyal nem dicsekedhetett, ugy kultura tekintetében sem birt a többiekre, — melyek kül hatalmas fajrokonaik támogatásában részesültek — beolvasztó hatást gyakorolni.

E vegyes törzsü lakosságnál, dacára annak, hogy a férfi- és nőszülöttek közti viszony ugy születéskor (20 fiura, 21 leány) mint

[1]) Keleti számlálása szerint legujabban a nemzetiségek számarányából 100 lélekre esett:

	magyar,	tót,	német,	oláh.
Magyarhonban:	49	16	14	10.
Erdélyben:	31	—	10	57.

[2]) Vallást tekintve Szt István koronaországaiban egyik vallás sincs általános többségben, s a különböző felekezetek számbeli többségök szerint így következnek: katholikus, g. keleti, reformatus, g. katholikus, evangelikus. Az ország több mint fele részében, 32 törvényhatóságnál általános többségben van a katholikus, a g. keleti 11-nél, a reformatus 2-nél, az evangelikus 5-nél, a g. katholikus 10-nél.

később is (az ország öt közigazgatási kerületében 1857-ről a férfiak számát a nőké 3·7%-val multa felül[1]) a lehető legnormálisabb; s hogy a házasságban élők száma Európa egyéb országaiéhoz képest igen kedvező (az öt közigazgatási kerületben 1857-ben a lakosság 39·3%-ja élt házasságban[2]), az egész Magyarországon pedig 1866-ban 53·49 lélekre esett egy esketés[3]); s dacára annak, hogy a népességhez képest a szülöttek száma is teljesen kielégitő, (rendszerint 22 lélekre esvén egy születés): a népesedési szaporodás átlagosan igen csekély (1851—1857. 3%, 1857- 1870. 11·8%), mi a roppant mérvü halandóságnak róható fel. A külföld „desperál felettünk, hogy valaha civilizált állam lehessünk, midőn értesül, hogy nálunk 100.000 lélekből 5.240 hal meg évenként, a mi talán Európa egyetlen államában sem esik meg.“ Nóha a külföld ezen értesülése hibás, a mennyiben 1851—1864. nálunk 100.000 lélekre évenként csak 3.576 halálozás jutott, mindamellett kétséget nem szenved, hogy ezen viszony is rendkivül kedvezőtlen, s ránk magyarokra annyival inkább, mert tudva van, hogy a halandósági kitevő nálunk és a székelyeknél az átlagosnál roszabb (Alsó-Fehérmegyében például 4.762, Udvarhelyszéken 5.555, míg Besztercevidékén, hol a népesség legsürübb s a házasság legritkább, csak 495 halálozás esik 100.000 lélek után). A gyermekhalandóság tekintetében egymás után mind kedvezőtlenebb arányokat mutatnak fel a szászok oláhok és székelyek.[4])

Egyes vidékeken huzamosb időről tett észleletek egyébiránt igazolják a népességi szaporodásnak szoros összefüggését a munkával és keresettel. Az Érmelléken és a Hegyközön, hol ipar és terület hiánya miatt nem szaporodik a munkamennyiség, 100 év óta alig emelkedett valamivel a születések száma, ellenben az alföldi gazdálkodó városokban, hol az utóbbi évtizedek alatt a lakosság birtokába nagyobb területek mentek át, nagy mérvü szaporasággal

---

[1]) 1870-ben szent István koroņa országaiban csak 1·4%-val! Az osztrák birodalomban ugyanekkor 4·6%-val!

[2]) Míg 1851-ben Franciaországban 38·8. Belgiumban 30·5. Poroszországban 32.8 %.

[3]) Mialatt Ausztriában 76.89-re.

[4]) Ezen adatokat és a fenntebbieket a Keleti: „Hazánk és népé“-ben, továbbá a már említett statistikai közleményekben.

találkozhatunk.[1]) A kárpátvidéki megyékben a burgonyatermelés ép túlnépesedést idézett elő, mint Irlandban. Egyátalában a napszámos proletáriátus szaporodása a földmiveléssel foglalkozó vidékeken is észlelhető, mi a napszámos munkabér hallatlanul magas fokának tulajdonítható, s ennélfogva azon körülménynyel függ össze, hogy a férfi a rövid takarási időszak alatt (5—6 hét) csupán két keze munkájával annyi élelmet hereshet, a mennyi magának és családjának egész éven át elég. E készletre támaszkodva, télen át kevéssé érzi magát indíttatva a szorgalmas munkálkodásra, mely körülménynek az iparágak nagy mérvü elhanyagolására szintén megvan a maga befolyása.

A lakosság foglalkozási rendszere az utóbbi időben habár tetemesen javúlt, de a nemzetgazdaság igényeit még távolról sem elégiti ki[2]), s fájdalom, egyelőre kilátásunk sem lehet az iparügy nagyobb lendülésére, részint az iparismeretek hiánya, részint és főleg ismeretes tőkeszegénységünk miatt. Magyarhon népe jobbára idegen országok iparkészitményeivel látja el magát, melyeket hogy megszerezhessen, nyers terményeit küldi ki hazájából, s „a kivitt nyers terményben talaja azon alkatrészeit adja el, melyek a földet egyedül képesitik növények előhozására, melyeket a legtermékenyebb talaj is csak igen korlátolt mennyiségben tartalmaz, s mely készlet, mint Liebig mondja, csak arasznyi időre elég.“

---

[1]) H.-M.-Vásárhely népessége 1846-ban 32.393, 1870-ben 52.395. Hasonló tünemény tapasztalható Békés-Csabán is.

[2]) A különböző államok lakosságának foglalkozása tekintetében érdekes összevetésekre ad alkalmat Quetelet idézett könyve, melyből a következő táblázatot közlöm: Ezer lélek közül találtatott:

	Földmives	iparos	kereskedő	összesen
Angol- és Skótországban	120	234	28	382.
Bajorországban	678	227	0	895.
Belgiumban	490	310	64	864.
Dániában	393	229	53	675.
Franciaországban	510	280	44	834.
Görögországban	203	299	9	511.
Poroszországban	492	182	12	686.
Szász királyságban	256	561	78	895.
Svédországban	355	40	4	399.
Magyarországban	650	41	8	699.

„Oly ország, — teszi utána Carey, kinek szavaival fentebb éltünk, — mely folytonosan gabonát viszen ki, idők multával kénytelen lesz vagy trágyát vinni be, vagy embereket vinni ki“ [1]); s ennélfogva mondja ugyanő, hogy „nyers termények előállitása távol piacok számára, rabszolgáknak és barbároknak való munka.“ E szerencsétlen közgazdászati állapotnak róható fel az a viszásság is, hogy vagyonunk, a mennyiben külföldre nem vándorol, jobbára azon egyének kezébe szivárog át, kik a termelő és műiparos, a vevő és felhasználó közt közvetítőül szolgálván, a térbeli távolságok leküzdésén fáradnak, s kik ennyiben okvetlenül szükségesek, de azonnal feleslegesekké válnának, mihelyt a műiparos és felhasználó, a termelő és vevő együtt laknának.

Az ország vagyoni szegénységét a kiválóan földműves foglalkozás és a gyáripar elhanyagolása mellett folyvást fokozza azon körülmény, hogy az évről évre halmozódó roppant állami adósság külföldön lévén elhelyezve, annak kamatait is oda kell fizetnünk, és az a másik, hogy a nemzeten egészen az utolsó időkig folyvást ellenséges érzületü kormány uralkodván, ez egyfelől vámrendszabályok által törekedett Magyarország érdekeit az osztrák örökös tartományok kedvéért megröviditeni, másfelől pedig a forradalom után, a nélkül, hogy a productivitást fejlesztette volna, oly nagy állami adókat rovott ki, melyek utoljára magát a tőkét kezdték megtámadni. Igy történt, hogy dacára annak, hogy a nép anyagi helyzete az urbéri föld ingyen kapása folytán tetemesen javult, s dacára annak, hogy a legelőelkülönítések [2]) és vízszabályozások következtében a gabnatermelés mennyiség tekintetében emelkedett, az elszegényedés köztünk mindinkább terjedt, a mit egyebek közt a bűn-statistika bizonyít, melyből látjuk, hogy a vagyon nélküli bűntettesek száma 1855—1860. 7%-val szaparodott, a módosabbaké pedig ugyanannyival fogyott. A marhatartás országosan alászállott, a föld termőereje a fentebb említett csapás és a helyi rosz gazdálkodás következtében évről évre veszett, a napszámos zsel-

[1]) Carey: Társadalmi tudomány kézikönyve. Előszó Halász Imrétől VIII. l.

[2]) E tekintetben az úrbéri rendezés alá tartozó 9.068 község közül a rendezés 1864-ig 3.940 községben ment véghez, és pedig 2.617-ben egyesség, 1323-ban per útján (Lónyay statisztikai és nemzetgazdászati közl. 1865. I. kötet, I. füzet.)

lér osztályra nézve pedig a tagositások előhaladtával a megélhetés nehezebbé vált. A köznyomort azelőtt nem látott fokra emelte az 1863-ik évi alföldi szárazság, melynek következtében az inség a Tisza mind két partján, Szabolcstól Zentáig összesen 1,697.633 embert sujtott, kik azon évben az évi középterménél 126,309.659 frtnyi értékkel kevesebb gabnanemüt kaptak, melynek egyrészét aztán kölcsönkép az akkori kormánytól nyerték. 1866-ban a csapásos késői dér rontotta meg a legnevezetesebb buzatermő vidékek aratását.

Az ekép növekvő elszegényedést mutatta a pálinkaivás elharapódzása is, s fokozta az ország számos pontjain az alsó néposztálynál elterjedt oktalan fényüzés.[1]) És ezzel eljutottunk az értelem és erkölcsi tulajdonok hiányához, mely egyik legfőbb oka népünk szegénységének.

Népünknél, akár mennyit magasztalják is némelyek természetes eszét és józan belátását, a vagyoni kérdések tekintetében is a legnagyobb szélsőségek vegyülnek együvé. Egyfelől a legzsugoribb fillérezés és fösvénység mindenre nézve, a minek r ö k t ö n i előnyét és hasznát nem érzi, másfelől pedig valóságos tékozlás, ha szenvedélyének vagy becsvágyának kielégitéséről van szó. Körültekintés és józan belátás, mértékletesség, rend- és tisztaságszeretet, lelkiismeretesség, szorgalom és tőkegyüjtés tekintetében igen sok még nála a kivánni való. És ennek kell tulajdonítani, hogy a nép vagyonosság tekintetében korántsem áll ott, a hol a talajviszonyoknál fogva a kedvezőtlen politikai és foglalkozási rendszer dacára is állhatna. Mely állitás szemmelláthatókép be van bizonyítva az által, hogy ugyanazon időben, ugyanazon minőségü földön, hasonló népesedés mellett, a különböző népfajok szerint a vagyonosság különböző fokaira találhatunk. Egyik népismei munkában olvassuk például a székelyföldről, hogy a mezőségi minden népnevelés nélkül felnőtt oláhok, kik „polgárisodás tekintetében nem

[1]) H.-M.-Vásárhelyen a napszámos legény ugyanazon susterrel dolgoztat, a kivel az uracsok; a kocsis tajtékpipából pöfékel; a szolgálónak selyemkendője és matéria-topánkája van; s a zsellér neje bársonyfelöltőben pompázik. Hasonló dolgokat láthatni Makón, Szegeden, Szentesen stb. A pálinkaivás az ország északi vidékeiről már Debrecenig jött le, oly mérvben, hogy pl. M.-Szigeten a csecsemők és szolgálók naponként élnek vele. Diószegen a hegyi napszámosnak egy nap öt izben jár ki, s szegényebb lakadalmak H.-Böszörményben is e mellett tartatnak ki.

sokkal vannak felül a természeti vadságban élő ind törzseken", mily nyomorúlt állapotban vannak! A termékeny és nagy határ kietlen és kopár, a nép „sárviskóban lakik s földje nagy részt míveletlen hever, mert ha beszerezte a mindennapra szükségest, a csaknem kizárólagos eledelét képező mamaligát, és hozzá a hagymát (melyet azonban pénzen vesz), akkor a napra kifeküdve sütkérezik édes semmittevésbe, mert hiába keres a szem a faluban veteményes kertet, hiába egy árnyas fát, hiába egy lombdús erdőt, hiába egy szomjat enyhitő jó forrást vagy épen gyümölcsöt.[1]) Azonban a szomszéd határokon, hol székelyek laknak, mintha kicserélték volna a természetet: viruló határok, csinos házak s elégedett nép láthatók. Hasonló ellentét tapasztalható az ország csaknem minden részén az egymás melletti német és magyar falvaknál. Amazokban szilárd házak, csinos és tiszta udvar, szép és erős lovak, vagyonos és elégedett nép, itt rozzant viskók, tisztátlan háztájékok, elkényszeredett állatok és szegénységben élődő lakosság.

A népjellem ferdeségei, és a szellemi erők hiánya, tehát a legkeserűbb gyümölcsöket termik a nép vagyoni viszonyaiban, valamint másfelől az anyagi élhetetlenség és szegénység is a legkárosabban hat vissza a nép erkölcsi és vallásos életére. Mit ér, ha népünk a szorgos munkaidőn át csaknem a megszakadásig dolgozik; mit ér a sokszor túlságig vitt zsugoriság, mely egy krajcárért képes egy óra hosszán át alkudozni és hazudozni, ha nincs meg a kitartó és folytonos igyekezet az alsó osztályban, ha a férj a menyecske egyetlen öltözetdarabjára kidobja mindazt, a mit egy éven át összekuporgatott, vagy eldorbézolja azt, a min iskolázatlan és rongyos gyermekeinek ruhácskát és könyvet vehetett volna? Ily körülmények közt lehet-e kölcsönös megelégedés és becsülés a házastársak között; gyarapodhatik-e keresztyén jámborság s növekedhetik-e kellő irányban az uj nemzedék? „A vagyontalanság" ugymond Kenessey K.[2]) „oly átok a társadalomban, mely ellen a hazafias nemzetgazdának minden kitelhető erővel kell küzdenie, ép ugy mint a vallásfelekezet szolgáinak is erkölcsi érdekből, mert

[1]) Orbán. A Székelyföld IV. 193.

[2]) Kenessey. Levél a szerkesztőhöz: „Protestans egyházi és iskolai lap", 1868., 1434.

vagyon vagy tőkeszerzési hajlam nélkül, csőcseléket igenis: de emberi és polgári kötelességeit tudó s azokat betölteni, és jóra, nemesre képes népet, részemről én képzelni sem tudok. Mindazon kötelmeknek, melyeket a polgárzat, a haza, a vallás elibünk szabnak, csakis egy anyagilag kedvező állást elfoglaló nép lehet csak hivatott megfelelni; anyagilag pangó nép a politikai téren is játszó laptájává lesz vagy a rosz lelkü izgatásnak, mely őt mások vagyona felosztásával kecsegteti, vagy a pénzes emberek megvesztegetési törekvéseinek."

A magyar nép ezen vagyoni és társadalmi gyámoltalanságában a középosztály a lehető legroszabb példával járt elől. Azon vallás-erkölcsi ürességnél fogva, melyet fennebb jeleztünk, az aristokratiát majmoló fényüzésével, rangkórságával és a komoly munkától és az ipartól való iszonyodásával, dinom-dánomozó életmódjával s a földi boldogságnak és hazafiságnak „a kulacsban, makrapipában, sallangos kostökben" és a szájaskodásban helyezésével: nemcsak saját anyagi viszonyait rontotta meg, hanem lassanként befolyását is elvesztette, melyet a régibb táblabirák korszakából örökölt. Ezen osztály teljességgel nem tudta magát feltalálni a megváltozott viszonyok közt. A tömegeken uralkodás, az ősi henyélés és nagyravágyás ábrándjain vesződik, s azok miatt eltorzította, kietlenné tette, sőt csaknem teljesen megszüntette a vidéki társas életet; miáltal önerejében végkép megzsibbasztotta. A népéletnek nincsenek többé elismert vezérei. Az ötvenes évek közös elnyomatása egyetértést és öszhangot létesített ugyan egy időre a különböző osztályok között, de az erőltetett volt s a nép bizalmatlansága a „kaputos ember" iránt titokban folytonosan növekedék, habár egyesek előtt, kiknek hivatalos szerepléséhez az alkotmányos idők emlékezete kiválóan fűződött, tisztelettel hajolt is meg.

És itt eljutottunk azon ponthoz, melyen szorosabb vizsgálat alá kell vennünk társadalmunk szellemét, s határozottan feltárnunk azt a mély sebet, mely közéletünkbe magát bele vette, azt a feszültséget, mely az alsó nép keblében a birtokviszonyokra való tekintet miatt magát megfészkelte.

Az 1848 előtti vagyoni és társadalmi viszonyoknak ugyanazon hatása volt a lelkekre, a mi másutt. A jogok és kötelességek

égrekiáltóan igazságtalan felosztása, a munka és jutalom közt levő aránytalanságnálunk is régóta keserü érzésnek volt forrása. Állandó proletáriusaink is voltak napról napra élődő zsellérekben és napszámosokban. A jelenben elég nyomor és elég érdemetlen gazdagság volt együtt, hogy az ellentét kiegyenlítésének óhajtása a kedélyekben mély gyökeret verjen. Különben is a communismusi vágyak a történelem tanusága szerint a társadalmi fejlődés stadiumán minden népnél felmerülnek, s alkalom adódván, — ki is törnek.

Nálunk ez az alkalom az 1848-ik évvel megjött s a fenyegető jelenségek nem is soká várattak magukra. Az első forrongások természetesen a politikai természetű mozgalmakhoz csatlakoztak s Budapesten és Pozsonyban, az országgyülés székhelyén mutatkoztak (március 15. 27. 30.), melyeknek lefolyásuk ismeretes. Április elején némelyek a párisi forradalmárok módjára vörös jelvényekkel mutatták magukat Pest utcáin, a lakosság azonban véres megtorlással tüntetett a rend fenntartása mellett.[1]) Pár nappal később az iparos segédek a zsidó mesteremberek megrohanását és a céhláda erőszakos megégetését vették tervbe[2]), de szándékuk a hatóság ébersége folytán meghiusult. Április 19-én azonban már tettlegességekre került a dolog, a zsidók személyökben üldöztettek, és a tömeg a lakbér elengedését követelé, s a rendet csak nemzetőri és katonai erővel lehetett helyreállitani.

S most egy ideig a zsidók iránti ellenszenv és gyűlölet volt az, melynek köpenye alatt a társadalmi forrongások nyilatkoztak. Pozsonyban április 23-án (husvét vasárnap), Szereden 27-én, Vág-Ujhelyen május 2-án, s Szombathelyen irtózatos jelenetek kezdődtek. A lakosság t. i. megrohaná és kirabolá a lakházakat, s a zsidókon kegyetlen erőszakoskodásokat követtek el. A zavargás mindenütt 2—3 napig tartott. Vág-Ujhelyen több mint 600 lak leromboltatott. A pozsonyi jelenetekről pedig igy irnak: „Irtózatosak azok. Az ember feje ég, és fellázad kebele, midőn a pozsonyiaknak zsidók elleni harcáról olvas. Ah, uraim, ne nevezzétek azt zsidók elleni harcnak, mert az valósággal vagyon elleni harc, magyarul rablás volt. Szemtanuink oly polgárokat, kiket úri embe-

---

[1]) „Pesti Hirlap", szerkeszté Csengery, 1848. évfolyam. 26. szám.
[2]) „Pesti Hirlap", szerkeszté Csengery, 1848 évfolyam 34. szám.

reknek neveztek, ragadmánynyal terhelkezni láttak az osztálygyűlölség e harcában..... Osztálygyűlölség! Mily bűnös szó; és ez még csak birna értelemmel. De rablás! ez elviselhetetlenül gyalázatos!"[1])

Még nagyobb mérvet öltött a zavargás április 24-én. Nagy-Kikindán, hol a szerb zászlókkal ellátott néptömeg a majorsági földek uj kiosztását követelte, s ily szándékkal a városházára tört, s miután a kirendelt katonai erőt legyőzte, harmadfél napon át rabol, gyilkol és éget. E mozgalom, mely később határozottan nemzetiségi és politikai színezetet nyert a szerbeknél, a délvidék több pontjain ismétlendő vala; s hogy Csókán, T.-Sz.-Miklóson, Pádén, Hegyesen, — nagyobb mérveket nem öltött magára, a hatósági éberségnek és szigornak köszönhető.

A nép a „szabadság" idejét a tulajdon szabad sértésére, s az „egyenlőséget" a birtokfelosztásra volt hajlandó magyarázni. S midőn az uj törvények értelmében ingyen birtokába jutott az úrbéres földnek, innét azt következteté, hogy a földesúrnak egyéb vagyona és joga is őt illeti. Igy történt, hogy több helyen a haszonbéri szerződésen alapuló robot és dézma is megtagadtatott,[2]) a földesúri erdők átalában közprédává lettek (péld. Ravazdon[3]), Nyitra[4]) és Veszprémmegyében[5]), Ujvároson és Lipócon[6]), Pruskán a föld népe a biró vezérlete mellett felosztotta magának az urasági földet[7]), a földesúri legelő legtöbb helyen (ezek közt Heringyesen[8]) a közönség által használat alá fogatott. Békés[9]), Szathmár, Vas, Zala[10]) és Baranya[11]) megyék lakosságánál nagy mérvü forrongások keletkeztek birtokviszonyok miatt, melyek ellen akasztófát és katonaságot látott szükségesnek alkalmazni a

[1]) „Pesti Hirlap" 1848, 102. sz.
[2]) „Közlöny" 1848, 41. sz.
[3]) „Pesti Hirlap" 1848, 49. sz.
[4]) „Pesti Hirlap" 1848, 55. sz.
[5]) „Közlöny" 1848, 19. sz.
[6]) „Közlöny" 1848, 91. sz.
[7]) „Pesti Hirlap" 1848, 58. sz.
[8]) „Közlöny" 1848, 71. sz.
[9]) „Közlöny" 1848, 194. sz.
[10]) „Közlöny" 1848, 64. sz.
[11]) Frey, L. Kossuth und Ungarns neueste Geschichte II. — II. 49.

magyar kormány, Aradmegyében pedig az oláhok formaszerű parasztlázadást idéztek elő.[1]) Átalában Szemere, ki a belügyministerium élén állott, sőt az összes ministerium, mind a hatóságok elnökeit, mind közvetlenül a népet többször voltak kénytelenek sürgősen felhívni, hogy a vagyon és személybiztonságot tartsák fenn.[2])

Leggonoszabbúl állottak azonban az ügyek az erdélyi oláhok és a Jellacsics által felizgatott horvátok közt. Amott az 1846-ki tartományi gyülés oly végzést hozott az úrbéri földek ügyében, mely az alsó nép gyűlöletét a birtokos nemesség iránt nem kis mérvben fokozta. Az ingerültséget táplálta az a körülmény is, hogy Erdélyben a robotot a földesurak még akkor is követelték, midőn az a Királyhágón innen már meg volt szüntetve, — azon az okon, mert Erdélyben a tartományi gyülés még nem törülte azt el. Az izgatottság a székelyeknél különösen élénk volt. Udvarhelyszéken a nép széltére rabolta saját urait, s hogy a formaság is meglegyen, olykor helységenként összegyülve tanácskoztak a fosztogatás ügyében.[3]) Az oláhság nemzeti bujtogatásoknak esett martalékává, s egyebek közt azzal volt kecsegtetve, hogy a magyarok és székelyek földei ezután az övé leendnek[4]), mely kilátásokat a nagyszebeni főhadi parancsnokság is megerősitett, a mint ez a fehéregyházi oláh pap leveléből[5]) tudva van. A „római“ nép „comitéja“ tehát nem elégedett meg a magyar urak és városok legyilkolásával és elpusztitásával, hanem elhatározá a magyar birtokokat oly módon lefoglalni és elosztani, hogy minden „római“ nemesnek egy-egy telek jusson.[6]) Horvát-Szlavónországban az urasági földeket a legtöbb helyt felosztotta és használatba fogta[7]), s a communismus itt átalános jellemet és valóságot mutatott, úgy hogy végre a vezetők is megsokalták a dolgot, s Jellacsics november végén

---

[1]) „Pesti Hirlap“ 1848, 168. sz.

[2]) Ilyen felhivások „Pesti H.“ 40. 67. sz.

[3]) „Honvéd“ napilap 1849, 154. sz.

[4]) „Pesti Hirlap“ 1848, 62. sz.

[5]) „Honvéd“, napilap. Szerk. Ócsvay 1849. 121. sz.

[6]) A román comité iratai után Kővári László, Erdély történelme 1848—1849-ben 191. l.

[7]) „Pesti Hirlap“ 60. 68. sz.

egy kiáltványt[1]) intézett a horvát földmivesekhez, melyben inti őket, hogy eféle rendetlenkedésekkel hagyjanak fel.

Visszatérve a magyarhoni forrongásokra, itt a nép valóságos és képzelt sérelmeinek s földosztó vágyainak tolmácsaként Táncsics országgyülési képviselő lépett fel, ki julius 29-én már 49 eféle petitiót nyujtott be a háznak, melyeket helységenként gyüjtött össze. Ezek értelmében kivánta a bordézma és kir. kisebb haszonvételek röktöni eltörlését, a legelő-elkülönitésből származott sérelmek orvoslását, az 1848. XX. t. cikk megsemmisitését, s azt, hogy mindazon határrész, mely Mária Terézia idejében a a községek kezén volt, bocsáttassék vissza ismét azoknak. Hasonértelmü inditványt tett már előbb Varga Sándor képviselő is. A ház a birtokviszonyok ezen átalános felforgatását célzó javaslatokat mellőzé, de Táncsics ellenében magának Deák Ferencnek kelle felvennie a szót, a ki oda nyilatkozott, hogy habár a legelő-elkülönítésnél néhol hiba történt is, megelégedhetnek a volt jobbágyok, mert most a sessiót ingyen kapják; egyébaránt később az úrbéri tárgyalásnál a sérelmek előterjesztethetnek! Átalában az az izgatás, melyet Táncsics az általa szerkesztett „Munkások ujsága“ [2]) által a nép szenvedélyeinek felkorbácsolására s társadalmi fogalmainak teljes összezavarására elkövetett, egyike volt azon legveszélyesebb visszaéléseknek, melyek az ujonnan nyert sajtószabadsággal elkövettettek. Úgy, hogy utoljára a megyék felirtak a kormányhoz, hogy ezen „gyomlapot“ tiltsa be. [3]) A képviselőháznak ezután még két nevezetesebb alkalma volt a társadalmi birtokviszonyok felőli nézetei kitüntetésére. Az egyik szeptember 13-án a legnagyobb zavar pillanata volt. A horvátok előnyomulásáról való rémhír elboritotta Budapestet, s a ház közel volt ahhoz, hogy magát Kossuth diktátorsága alá vesse. Percel Mór ekkor felszólalt: „Nemcsak pénzzel és fegyverrel lehet“ ugymond „megmenteni a hazát, hanem a bordézmának s egyéb úrbéri tartozásnak megszüntetésével is.“ Aztán előadja, hogy ezek miatt

[1]) L. e. Pejakovicsnál, Actenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung im Jahre 1848/9. Wien 1861. 144.

[2]) „Pesti Hirlap“ 1848, 122. és 135. sz.

[3]) „Közlöny“, 106. sz.

Baranyábau véres felkelések történtek, mi közben több ember életét veszté el; hogy Jellacsics a merre jő, mindenütt nagy engedményeket tesz a népnek, s megigéri, hogy az uraság földjeit, mint Verőce megyében, felosztja köztök, stb. Utána Farkas képviselő figyelmezteti a házát, hogy semmiről sem lehet jótállani, ha a nép ellenében még tovább is úrbéri követeléseket támasztanak. Egy harmadik képviselő ugyanezen értelemben sürgeti, hogy az úrbéri terheket szüntessük meg, mert különben a népet ellenünk fel-fogják lázítani. A másik alkalom az év vége felé jött meg az úrbéri kárpótlások tárgyalása alkalmával. Tudva van, hogy az 1847/8. törvényekben a volt nemesi rend önként beleegyezett a jobbágyok felszabadításába, habár kétséget nem szenved, hogy a tavaszi napokban e felszabadulás be fogott vòlna következni tényleg akkor is, ha ez törvényben ki nem mondatott volna. Most a „nagylelkűség"-nek, némelye saját zsebére levén tekintettel, ugyancsak meg-akarták szabni az árát az adózó nép rovására, azonban Windischgrätz közeledtének hirére félbeszakadtak az e feletti tárgyalások (dec. 30-án) is, s a képviselőház Pestről menekülni volt kénytelen. Annyi tagadhatatlan, hogy a feszűltség a társadalmi osztályok közt kölcsönös volt s a teljes méltányosság mindenik oldalon hiányzott. A mit Széchenyi Kossuthnak szemére hányt, hogy t. i. ő maga „rosz taktikájával és modorával" „minden birtokot, minden felsőbbséget gyanuba hoz s gyűlöletessé tesz" [1]; hogy „hazánk százezer kis érdekeit egy nagy nemzeti érdekbe össze nem olvasztja, de inkább azokat élükkel egymás ellen állítva, a kicsinyeket a nagyok, a szegényeket a gazdagok, a resteket az iparkodók ellen felingerli, feluszítja" ; [2]) hogy „ő egy Dózsa-féle diadalmi járadalmat" [3]) és egy „Hóra-Closka-féle tragoediát" [4]) s ez által a nemzet „dissolutióját" vagyis oly „forradalmat" idéz elő, a mely bennünket mindenestől elsöpör; közel volt a valósuláshoz. Az alsó néposztály Kossuthban nem annyira a haza, hanem a maga megváltóját látta, s csudálatos emlékező és észlelő tehetségével annak azon nyilatkozatait őrzé meg leghívebben, melyeket saját javára

---

[1]) Széchenyi, Kelet népe 220.

[2]) Széchenyi, Kelet népe 247.

[3]) Széchenyi, Kelet népe 298.

[4]) Politikai programmtöredék.

alkalmazhatott. Bárminő véleménynyel lett is légyen Kossuth a társadalmi és vagyoni viszonyok felől, elvitázhatlan, hogy a nép ő benne a maga zavaros eszméinek és törekvéseinek bajnokát imádta ép úgy mint ma, midőn szemeinkkel látjuk, hogy a földosztó politikusok mindenütt az ő nevéhez fűzik vágyaik valósulását. Széchenyi e végzetteljes irányt hamarább észrevette, mint bármely más államférfiúnk, s azért már 1848 tavaszán a márciusi közjogi vívmányokról szólván, következőleg nyilatkozék: „Nem tudom elhatározni magamat, örüljek-e vagy búsuljak.... Épen annyi lehetőség van arra, hogy Magyarország egy szebb jövendőnek indúl elibe, mint arra, hogy önmagában s magával küzdve végóráját elérje.“ E társadalmi ziláltságunk ismeretes volt a legfelsőbb körökben is, hol az év tavaszán kérdésbe tétetett, vajjon „nem lenne-e célszerü“ minden fegyveres erőt kivinni az országból, és azt végpusztulásnak engedvén, tétlenűl nézni az öldökléseket és gyujtogatásokat — nézni a nemességnek a paraszttal való küzdelmeit.“[1])

Ezen eljárást azonban még az is embertelennek nyilvánitá, a ki mint egyik lehetőséget ajánlatba tette, a legfelsőbb körben pedig figyelembe sem vették. Legalább ezt lehet következtetni abból, hogy fegyveres invasiót küldtek az ellenszegülés megtörésére. E kemény csapás felébreszté a nemzet erkölcsi érzetét. Kossuth meggyőződésévé tette a népnek, hogy a magyart ki akarják irtani s hazáját s szabadságát elrabolni. Egy vészkiáltás járta be az egész országot, s a közös szerencsétlenség egy pillanatra elnémítá az alacsony vágyakat. Az osztálygyűlölség megszünni látszék s a háborgó testvérek a leghősiesebb elszánással vették fel a harc sanyarsuágait.

Hogy az a nép, mely ily érzelmekkel vonúlt a harcba, a háborus körülmények minden esélyét felhasználta vágyainak kielégitésére; hogy ily körülmények közt a hazáért való lelkesedés, a kitartó önfeláldozás nem fokozódhatott valami magasra; s hogy a háborus viszonyok a vallás és erkölcsi elvadulást nagyban előmozdították, nem kiván sok bizonyítást.

---

[1]) Hivatalos közlés a nádori irományok rendezésére kiküldött kormánybiztosok részéről. „Közlöny“ 1848, 179. sz.

Már láttuk, hogy a népet anyagias irányzata volt földesurai és az idegen népfajok irányában minő erőszakoskodásokra vezette. A mint a „magyar világ“ híre szétterjedt az országban, a nép a protestans lelkészek és tanitók illetékei fizetését is megtagadta. Hasonló történt őszszel a bordézmával. A délvidéken, hol szerbek laktak, vegyesen egyik falu megtámadta, kirabolta és felgyujtotta a másikat, számosan mindenféle ingóságokkal megrakodva tértek haza a csatamezőről, melyekkel későbbi vagyonosodásuk alapját vetették meg. Átalában a népnek ezen időben is megmaradt élénk ragaszkodása a vagyonhoz, s így történt, hogy azon nemzeti adakozásban és hitelműveletben, melyre a nemzeti kormány által május 19-én felhivatott, egyátalában nem vett olyan részt, minő a veszély nagyságának s anyagi forrásainknak megfelelt volna. A nemzeti kormány a hadjárat idején többször elrendelte, hogy a közelgő ellenséges hadsereg útjában a takarmánynemüeket, sőt a lakházakat is fel kell gyújtani, s tervbe volt véve az orosz hadsereg előtt „a galiciai határtól fogva Miskolcig és Debrecenig köröskörül minden háztetőt, minden élelmiszert és marhát elpusztítani“, [1]) de a nép ellenszegült a pusztitásoknak, melyet egyébként katonai tekintélyek is kárhoztattak, s Ludwigh kormánybiztos 1849. jul. 1-ről sürgetőleg felhivá Kossuthot: „Csak arra kérlek, hogy a gyujtogatási eszmével hagyj fel, mert ez a népet dühössé teszi ellenünk.“ [2]) A népnek ezen anyagias irányzata, mely a hazáért való küzdelem idején is a vagyonbeli pusztulást és gyarapodást számítgatá, volt egyik fő oka a forradalmi harc gyors bevégződésének. A füstölgő városok és falvak tekintete, a menekülők jajjai és kétségbeesése egyfelől — másfelől pedig azon emberies bánásmód, melyet az orosz- és osztrák katonaság ott, a hol ellenszegülésre nem talált — tanusított — gondolkodóba ejtették a fillérezőket. — Növelte a bajt a kormány vétkes mulasztása, mely a hadsereg hiányos élelmezése tekintetében mutatkozott, s mely miatt a legfegyelmezettebb hadseregből is, minő a Görgeié volt, már a komáromi, aradi útban sokan szökdöstek el. A csatakerülő

[1]) Szemere, gr. Ludw. Bathyányi, Arth. Görgei, Ludw. Kossuth. Hamburg, 1853. III. 77.

[2]) Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pest 1850.

és dorbézoló tisztek sokasága pedig azon jelenetet tünteté fel, midőn a vezetők másokat biztatnak valami dologra, melyből kihuzzák önmagukat. A kormány erejének kimerülése, a fők nyilvánosságra jött zavara és tehetetlensége végül minden bizalmat ölölt. A déli tábor a belső felbomlást már az elhatározó temesvári csata előtt magával hordta, melyben a honvédtábor a felényi számu ellenség által szétszóratott. A honvédek harcvágya átalában oda lett. A legnagyobb magyar tábor feloszlott a temesvár-facséti utban benső bajok miatt,[1]) s a mint Görgei tisztikarának beleegyezésével lerakta fegyvereit, végkép minden ellenállás megszünt; Pétervárad és Komárom siettek megnyitni erős kapuikat. Emlékezzünk a németalföldi, spanyol, lengyel és cserkesz függetlenségi harcokra: igy szokott-e véget érni a küzdelem ott, hol a népeket a tiszta szabadságérzet és az önfeláldozási készség lelkesíti?

Az alkotmánynélküli kormányforma, mint már említők, az osztályok közti feszültséget egy darabig enyhítette, de teljesen nem orvosolta. A nép hálája azon rend iránt, melytől jogait, telkét és járandóságait kapta, mely őt az annyira leigázó és sulyos jobbágyság hordozásától felmentette, — kevés ideig tartott. A véráldozatok, jószágelkobzások, börtönözések és üldöztetések, melyekkel a vezetők sujtattak, s melyektől az alsó osztály megmenekült, a tömegek érzületének és gondolkodásmódjának egyszer felvett irányát nem változtathatták többé meg, annyival kevésbé, mert az alsó osztály, valamint az alkotmányos szabadság elvesztését, melylyel azelőtt nem birt, sajnálni képtelen volt: ugy a forradalom tulajdonképeni okait és célját sem érté, sőt több jelekkel elárulá, hogy annak bukását mindenekelőtt azért sajnálja, mert azzal együtt az ő sajátlagos vágyai is elbuktak. A „magyar világ“ emlékezete folytonosan a jogok és a vagyon fogalmának összezavarását idézte elő nála, s annak ujra felderülését s Kossuth hazajövetelét főleg azért várta és várja oly áhitattal, mert ebben eldoradói eszméinek valósulását is remélte és reméli. Ez eszméinek tökéletesen megfelelt az 1861-ki alkotmányos napok azon jelszava: hogy „a törvénytelen adót“ nem kell fizetni. Bármily indokolt volt is a szigoru

[1]) E tárgyat tüzetesen Szeremlei, Magyarország krónikája az 1848/9 évi forradalom idejéről. II. 284.

jog és a passiv ellenállás szempontjából ama jelszó: társadalmi szempontból veszélyessé vált, mert csak tápul szolgált oly hajlamoknak, melyek minden rendezett állami létezést lehetetlenné tesznek.

Az 1861. alkotmányos időszak kezdetén ismét a nemesebb érzelem nyilatkozott a tömegeknél. Átalános volt az öröm a haza szabadulása fölött, s elismeréssel kell kiemelnünk, hogy a nép boszúja idegen zsarnok hivatalnokai és ezek utált közegei ellenében csak kevés helyen nyilatkozott. Az országgyülés a fájdalom és meghatottság kiáltásait hallatá a hosszu elnyomatás felett; azután pedig, a mint magát kipanaszolta, s a birodalmi gyülésbe való beolvadásának ellenszegült, mint tudva van feloszlattatott, s a korlátlan uralkodás, más név alatt, tovább folytattatott.

A hosszura nyult ideiglenesség csak növelte a nép terheit és a forrongási gyúanyagot. Az értelmiség gyakorlatiatlan és ferde növeltetése s ebből folyó anyagi szorultsága következtében a közhivatalokat csakhamar elborította hazafiakkal, oly időben, midőn előbb a közönségbe azon fogalmat oltották, hogy hivatalt vállalni hazafiatlanság, s szerencsétlenségre e tisztviselők közül igen sokan elárulták lelkiismeretlen kapzsiságukat, a mi többeknél odáig fajult, hogy hivataltól való felmentést vont maga után. Hasonló kapzsiság volt észlelhető a törvények magyarázóinál, az elszaporodott ügyvédeknél. Szeged környékén rablók uralkodtak, kiknek szélesen elágazó összeköttetéseik voltak a társadalom középosztályánál is, és sok éven át messze vidékeken űzték nagymérvü garázdaságaikat. A vagyon elleni bűnperek, mint fennebb láttuk, aránytalanul megszaporodtak, oly időben, midőn munka és munkabér volt bőven.

Az alkotmányosság helyreállítása után a földalatti tűz jelenléte csakhamar ismét kétségbevonhatlan jelekben nyilatkozott. Szeged, Nagy-Kőrös, Félegyháza az anarchia által voltak fenyegetve és részben megtámadva; s hogy az ott és másutt is nagyobb mérveket nem öltött, nem az alsó osztályon mult. Nem ismételhetjük eléggé, hogy a communismus eszméi Magyarországon fogékony földbe hullanak, s nincsen is hiány buzgó apostolokban, kik az eszmét hintik. „A ki nem restel a malom alá tekinteni, meggyőződhetik, hogy a nép kilenctizedrésze com-

munista"[1]) — igy szólnak azok, kik a néppel naponként érintkeznek.

Társadalmunk e nagy és nyilt sebét nem takarja el s csak félig enyhítheti azon egyébként üdvös mozgalom, mely nálunk az utóbbi évek óta az associatio tekintetében fokozott erővel megindult. A biztosítási ügy fejlődése mellett, melynek csak fejlettebb közgazdasági viszonyok és nagyobb mivelődés nyit tág tért, egyéb jótékonysági egyletek sűrün alapíttatnak és gyors felvirágzásnak örvendenek. Takarékpénztáraink száma 1868-ban 70-re,[2]) 1870-ben[3]) 115-re, egyéb bankintézeteinké 62-re emelkedett. Ez utóbbiak közt vannak a Schulze-Delitsch-féle népbankok[4]), melyekre főleg 1868 után irányoztatott a figyelem, mely tekintetben Kenessey Kálmánnak[5]), Csengeri Antalnak[6]) és Németh Imrének[7]) vannak különösebb érdemeik. Sűrün keletkeztek továbbá a temetkezési társaságok, s legujabban a kiházasító-egyletek. Mint a lapok irják, 1872. jan. 1-től aug. végéig 117 nagyobb bankintézet és 243 takarékpénztár alapszabályai terjesztettek fel megerősítés végett a kormányhoz. Azon üdvös mozgalom kifolyása mindez, mely országos vagyonosodásunk tekintetében az utóbbi évek óta átalában tapasztalható. „Századunknak, a reformok, az anyagi és szellemi előhaladás e fényteljes századának valódi jellegét az egyesülési iránylat kölcsönzi. Az associatio majdnem azon bűvös erővel biró kapocs és közvetítő, mely a tőkét, a munkát és az értelmiséget, mely három főtermelési tényező gyakran éles ellentétben áll egymáshoz, — összhangzásba helyezi; minden tehetségnek a maga

[1]) A nagykátai kerületi tanítók beadványa a képviselőházhoz fizetésjavítási ügyben. 1867. szept. 12-ről. (Hon, szerk. Jókai. 1867, 237. sz.) Hasonló állítás foglaltatik a zsámbokréti kerületi tanítók beadványában. U. o. 212. szám.

[2]) Kautz, A társulási intézmények a nemzetgazdaságban. Pest, 1871. 326.

[3]) Keleti, i. m. 314.

[4]) Németországban 1867-ben már 1707 önsegélyző-egylet állott fenn, melyek összesen legalább 187 millió frtnyi előleget adtak jobbára olyan egyéneknek, kik előbb a nélkül, hogy épen szegényebbek lettek volna, semmiféle hitellel sem birtak. Konek, Köz- és magánjótékonyság. Pest, 1869. Ugyanitt az angol és francia hasonintézetekről is.

[5]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1868. 1430., 1457., 1653.

[6]) A népbank stb. terve. Pest, 1867.

[7]) Alapszabálytervezetek vidéki bankok stb. részére. Pest, 1869.

körét, minden erőnek a maga legcélszerűbb értékesítési terét jelöli ki; a törekvések és munkálkodások bizonyos középpontjává s ép ezeknél fogva a közhaladásnak, az emberi mivelődésnek s a társadalmi vagyonosodásnak s ipari virágzásnak elsőrendü feltételévé válik."[1]) Kétséget nem szenved, hogy a társulás ezen intézményei fejlesztik a takarékossági ösztönt, — megkönnyítik a tőkeszerzést, elősegítik a vállalkozást, növelik az egyéni és családi élet nyugalmát és önérzetét, s ekép a közerkölcsiségre is üdvösen hatnak; másfelől azonban azon körülmény, hogy nálunk a tulajdonképi jótékony egyletek: beteg-, árva-, özvegysegélyzők, szeretetházak, dologházak, munka és fogyasztási egyletek alig észrevehető számmal tünedeznek fel azon egyletek mellett, melyek a betétért biztos nyereséget igérnek: azt mutatja, hogy ezen intézetek alapításában az erkölcsi és emberbaráti indok kevésbé szerepel mint kellene, s egyátalában ezen egész meggazdagodási törekvés bizonyos sietésnek és mohóságnak szinét hordja magán, mely sokaknál az érdemetlen jutalom utáni áhítozást tünteti elő, s nem ritkán erkölcstelen eszközökre vetemedik.

A jótékony egyletek szaporodásának üdvös hatása nyilván érezhető már eddig is, a magas kamatláb alászállásában, egyébként pedig pusztán pénz- és kitartási egyletekkel nem remélem a társadalmi bajok orvoslását. A mit a külföld az associatio terén a socialis mozgalmak korlátozására tőn, habár legnagyobb elismerést érdemel, részint ott sem volt képes elejét venni a legerőszakosabb forrongásoknak (mint ezt a párisi commune története igazolja); részint csak kis mérvben alkalmazható a mi sajátlagos viszonyaink között.

Mi földmivelő ország lévén, s gyáriparral ugy szólva nem is birván, azon megrázkódtatást, melytől a nyugoti országok a gyáripar óriás mérvű fejlődése s a munkásoknak a tőkepénzesektől függése következtében szenvednek, ha a fővárosban leginkább külső izgatás folytán jelentkezett feszültségeket leszámítjuk: még eddig nem éreztük. Nem is annyira elszegényedéstől, mint inkább a tudatlanság miatt elvakult szenvedélyektől félhetünk. A talaj feleslegot termel; túlnépesedés némely hegyes vidékek kivételével

---

[1]) Kautz, i. m. 3.

másutt nem létezik; a főfoglalkozásnál, a földmivelésnél, a munkabér magasan áll, s legnagyobbrészt természetiekben fizettetik. A munkásstrike-ok lehetetlenek, mert az érett buzával várakozni nem lehet, mint a gyáriparcikkekkel; a gazda tehát minden bért megad, a mit tőle követelnek, s ekép a tőke és munka közti feszültség nem gyülhet meg nagyon, mert folytonosan kielégíttetik; ide járul még az egyéni működés és elhatározás nagy szabadsága, mely fejletlen viszonyaink között az igények kielégítésében igen kevés nehézségre talál, s továbbá az, hogy az értelmiség, mely másutt mint főtermelési tényező a maga hátraszoríttatását méltán nehezen szenvedheti, nálunk, mint ilyen kifejlődve nincs, a mennyiben pedig van, a legméltányosabb jutalomra tehet szert. Okos embernek, ki az ipar, gazdászat vagy kereskedelem terén képzettséggel s elegendő gyakorlati ügyességgel bir, nálunk lehetetlen meg nem gazdagodnia. Mindezen körülmények együttvéve óva intenek bennünket oly associatióktól, melyeknél egyik fél üzleti ügyessége, és fájdalom nálunk az üzleti téren igen gyakori lelkiismeretlensége, a másik fél bárdolatlanságát és jóhiszeműségét a leggonoszabb módra kizsákmányolhatja, mint ezt a kiházasító egyletek története bizonyítja. Ovatosságra int a pénzintézetek túlságos szaporítása tekintetében ismeretes tőkeszegénységünk is, s részünkről egyelőre az associatio főbb feladatául a tőke gyüjtése, és a munkakedv fejlesztése mellett uj munkanemek és jövedelmi források alapítását és a tehetetlenek gondozását véljük.

III.

Vallás-erkölcsi állapot az egyházban.

A vallás-erkölcsiség tüzetes ápolása végett az egyház áll fenn; ennek mezején nyilatkozik az legszembetünőbben; virágzása és hanyatlása itt mutatható ki legvilágosabban. Ugy véljük azért, hogy ezen történeti és statistikai rajzolat az egyházi életnek kitüzött szempontból való megvizsgálása nélkül igen hiányos fogna lenni.

Mielőtt azonban a különböző felekezetek életét e célból átkutatnám, előlegesen meg kell állapítnom azt a mértéket, melyet a végrehajtandó munkánál alkalmazni kivánok.

A nélkül, hogy akár a külön felekezeti tanok és egyházi intézmények jogosultságát, akár azon sajátlagos hatás létezését és fontosságát, melyet ezek a hívek lelkületére gyakorolnak, kétségbe vonnám: kijelentem, hogy szerintem a vallás-erkölcsiség, mint közös emberi tehetség, egyetemes természetü, melynek lényeges sajátságai és parancsai minden felekezetnél megvannak és föltétlenül kötelezők. A vallás egy főlény hivését föltételezi s az ezzel való egyességben áll; beismervén saját elégtelenségét és vétkeit, isteni tulajdonokra törekszik, minő a szeretet, irgalmasság, igazság, tudás, stb. s azok szerint igyekszik magát tökéletesíteni: abban megvannak a vallásosság és ezzel együtt az erkölcsiség kellékei is. Jézus vallásának legalább ezekben határozódik sajátlagos természete, s ezek által képezi az ő vallásának legvalódibb magvát az erkölcsiség, a szerint, a mint ezt Mát. 5, 6-ik részei nagyon világosan mutatják.

S ez lesz a szempont, mely engem az egyházak életének vizsgálásában vezetni fog.

Bármily nevezetes jelenségeket mutatott is fel a magyar kath. egyház az utóbbi évtizedek alatt a hittani tudat fejlesztése

és ápolása tekintetében (Hoványi, felsőbb katholicismus elemei, Szt. István- és Szt. László-társulat, Tárkányi-féle uj bibliafordítás), a mi a hivatalos, szerinte a sajátlagos egyházat, s különösen annak főnökeit illeti, a vallás-erkölcsi hanyatlás, sőt sülyedés a gyakorlati életben náluk igen nyilvánosan mutatkozott.

Midőn az 1848-ki országgyülés a keresztyén szeretet és igazság azon magaslatára emelkedék, honnét a bevett felekezetek közti egyenlőséget és viszonosságot törvénybe iktatá: a klérus ellenmondott ennek, nyilván megtagadva a mester ezen elvét „valamit akartok, hogy az emberek cselekedjenek tiveletek, ti is azt cselekedjétek azokkal“. Majd midőn az akkori magyar kormány férfiai roppant vagyonukat kezökben meghagyák: e kiméletességet és nagylelküséget azzal hálálták meg főnökeik, hogy a harc veszélyében forgó nyájat hütlenül ide hagyva, a nemzet ellenségeivel szövetkeztek.

Hasonló nemzetellenes vétket követett el a főpapság az ismeretes concordatum által, melynek létrejövetele ellen nem tette meg mindazt, a mit roppant befolyásánál fogva megtehetett volna. — Ezen egyezmény a magy. kath. egyházat legnevezetesebb jogaitól fosztá meg, s a klérust elválasztva a nemzettől és az államhatalomtól, egyenesen Róma alá adta, hogy ezen az uton a korlátlan hatalom szolgájává legyen. Az árulás jutalmául, melyet saját híveik ellen elkövettek, a főpapok szabad kezet nyertek az ifjuság nevelésében és a jezsuiták behozatalában.

Az erkölcsi sülyedés nem csekélyebb jelét adták az 1868-ki római zsinat után. Az alkotmány helyreállta után itthoni egyik közlönyük a „Religio“, mely azelőtt a felekezeti türelmetlenség és gyülölet magvait szórta, a szerkesztővel együtt elvet cserélt. A klérusnál szabadabb szellő kezdett lengedezni. Az egyházmegyei papi értekezletek reformpontokat formuláztak. A püspökök ékes beszédeket tartottak a zsinaton a pápai csalhatatlanság ellen. A mint azonban a zsinat eloszlása után Rómából szigoruan megkivánták a hódolatot az uj dogmára nézve: nemcsak készségesen megtették ezt, hanem mindent elkövettek annak terjesztésére és magasztalására.

E lelkiismeretlenség nyilt hadüzenet azon fogalmak ellen részükről, melyek az evangeliumból kiindulva, a modern állma

vezérelveivé váltak: minők a jogegyenlőség, az alkotmányos kormányforma, a lelkiismereti és véleménynyilvánítási szabadság, miután ezeket a zsinat és a csalhatatlan pápa elátkozta; másfelől pedig bizonyíték arra nézve, hogy a hierarchiai alap, melyen az egyház áll, minő meghasonlásba sodorja a papságot saját lelkiismeretével, a közerkölcsiséggel, a hívek és az állam közjavával!

Nem tagadhatni azonban, hogy a főpapság a hatalmában levő roppant kincsnél fogva a felvett időszak alatt a jótékonyság gyakorlására nagyszerű példákat mutatott, templomokat épített, iskolákat és növelő intézeteket alapított; valamint el kell ismerni, hogy a plebánosok, habár a főpapság intentióinak a legkészségesebb szolgái voltak, s számosan közülök erkölcstelen életmódjuk által nem kevés botrányt okoztak és okoznak: a gyakorlati lelkipásztorkodás tisztének teljesítésében rendszerint kellően eljárnak; s hogy a szerzetesek és apácák terjesztik a tudományt, az isteni félelmet és az irgalmasságot!

A mily vallás-erkölcsi és társadalmi épülés származik e mindenüvé elágazó és serény munkálkodásból, ép oly nevezetes a hatás, melyet ezen egyház az emberi lélek természetére és a hívek áhítatára, töredelmességére és lelki vakságára alapított ritusával és egyéb kegyszereivel kifejteni képes még mindig. — Bármily érzékiek legyenek is sokszor ezek a dolgok s bárminő visszaéléseket űzzenek is a szentségek sáfárai sokszor a misékkel, a bucsukkal, a mennyből aláhullott levelekkel, az ereklyékkel és a könyező Mária képekkel s. t. eff., az alsó osztály legnagyobb részének vallásos érzülete elválaszthatlanul van azokhoz forrva, mert más nyilatkozási formát alig ismer. Azok által táplálkozik. E vallásos érzület egyébaránt a nép nagy részénél inkább csak az egyházi külsőségek gyakorlásában és nagyrabecsülésében áll, mintsem a gyakorlati szent életben. Mert hogy népünk, mely egyénileg és társadalmilag oly nevezetes gyöngeségeknek és vétkeknek van alávetve, az egyház terén sem képes több vallásosságot és erkölcsiséget kifejteni: az magától értetődik. Legerősebb a ragaszkodás az egyház vallási fogalmaihoz és szokásaihoz némely hegyes vidékeken, ugyanazon helyeken, hol az irni-olvasni tudó emberek száma legkevesebb s a tömegeket erkölcsi vadsággal párosult fanatismus hatja át.

Egészen másként van a dolog a miveltebb rendnél. Magyarországon a klérus ép oly türelmetlen és vérszomjas volt a többi felekezetek irányában, mint bárhol másutt a külföldön. E miatt csaknem két századon át fürödtek a honfiak egymás vérében, mert hogy ha a protestansok egyszer-másszor kivívták jogaik elismertetését s a béke helyreállott: a klérus az ármány és erőszak minden eszközeit felhasználta ismét az irott egyezmény kijátszására és a méltatlankodás rendszeres tovább folytatására. Az adott szónak, a köztörvényeknek, az innepélyes szerződéseknek e gyalázatteljes megtörése, a főpapságnak a nemzeti és alkotmányos szabadság elnyomóival való ezen rendszeres szövetkezése, a nyomor és a sötétség, melyben a klérus a népet átalában hagyá, az erkölcstelen életmód, melyben egyes főpapok és a plebánosok nagy tömege nyilvánosan elmerült: a miveltebb osztály kebeléből már régóta kiirtott minden valódi tiszteletet ezen vallásszolgák iránt. Ide járult még az a körülmény, hogy a felvilágosodás és a szabadsági törekvések terjedése s a tudományok fejlődése következtében az absolut uralkodási természetü alap iránt, melyen a hierarchia felépült, ellenszenv, azon a természeti törvényeknek minduntalan ellenmondó csodadolgok iránt, melyre a hittan rendszere fektetve van, a leghatározottabb kétség és ellenmondás fejlődött ki. Még a merőben vallásos természetü egyéneknél is legyőzhetetlen idegenkedés fészkelte be magát ezen felekezet ellen, melynek képviselőivel és ügyeivel sem erkölcsi önérzetök, sem értelmök nem volt kibékülve. Az egyház ritusát oda hagyták, vagy a mennyiben olykor-olykor felkeresték, csak aesthetikai érzetöket, kiváncsiságukat vagy esetleg az illem szabályát elégitették ki. A kor szelleme a vallást a tisztességhez számitván, nem léptek ki az egyház kebeléből, de nem is tartoztak ahoz lélekből. S ez által azon hazugság és képmutatás, mely társadalmunkat jellemzi, rendszeres táplálékot és igen nagy elterjedést vőn.

A művelt ember neveti ha a pap a szentség különös malasztjára hivatkozik, melyet ő vallása értelmében istentől vesz; tudja, hogy ámitáson alapul a pápai intézmény, Péter római püspökségétől és krisztusi hatalmától kezdve egészen IX-ik Pius csalhatatlanságáig; tapasztalásból megtanulta, hogy isten a szellem adományait válogatás nélkül osztogatja minden rendü és rangu ember-

nek; látja, hogy a vallás és az emberi lélek titkainak értésében egyes világiak mennyire tulszárnyalják gyakran a papokat; érzi, hogy saját lelkéről és hitéről neki magának kell számot adnia mind a világnak, mind istennek: s mi csoda ha ezen vallást nem látja egyébnek nagyszerü alakoskodásnál, melynek célja az emberiség legszentebb érzelmeiből jövedelmező tőkét faragni a papirend számára.

„Jézus vallását megölték saját szolgái", ugymond napjaink egyik kitünő irója. „A világ belátta ezt az első századok száraz dogmavitáiban, melyek a mennykirálynő nemi részeiben mélyedtek el, a helyett hogy az emberiség békességét mozditották volna elő; melyek versengést szültek, a helyett hogy szeretetet terjesztettek volna. Az emberiség belátta ezt az inquisitio máglyáin, az irgalmatlan tollvonásokban, melyeket az első századok fejedelmei, szerzetes kezek által vezetve, huztak. A világ belátta ezt Tecel búcsulevél-üzletében, a vallásháborukban, melyek egy atya gyermekei közt folytak, ki azt mondá „szeressétek ellenségeiteket"; borzalommal látta ezt be Franciaország bibornok minisztereinek országlásában, a kath. áldozároknak a csodaképekkel való talizmánkereskedésében, a jezsuita-iskolák borzasztó kéjvadászási szabadságában: de a helyett, hogy azt ismerték volna fel, hogy e rosz szolgák mennyire elárulták urokat, a szolgákról urokra vontak következtetést, s magát a megváltót dobták el, mert szolgái börtönné tették a földet, melyen csak férgek tengődtek, s melynek boltozatánál semmi táplálék sem juthatott el az elepedt lelkeknek."

„E csalatkozott világon ma valami szörnyü frivolság vett erőt. Mert semmi sem ront meg annyira, mint az a keserü érzet, hogy utálnunk kell azt, a mit egész életünkben legtöbbre becsültünk. Az a gyermek, a ki apjában gonosztevőt fedez fel, mélyen sülyedt alá az élet folyamában; az a férfi, ki szivének szerelmében hitvány csalót tapasztal, elvész végképen és nem fog felemelkedni többé. Ennyire igaz az, hogy legjobb erőinket csak akkor használhatjuk, midőn lelkünk valami magasra és szeretettre tud tekinteni. És oly örök igazság van abban, hogy az ember, a föld ezen legfőbb férge, utját fölfelé csak akkor veheti, midőn odafenn megpillant valamit, a mit szeretve tisztelhet. A barát már rég pajtássá lőn, a ki speculálni, élvezni, vagy hallgatni segít. A kedvesnek többé nem

hiszünk, hanem azért elbolondíttatjuk magunkat általa — előleges egyesség szerint. A hitves gond vagy baj. És isten? Én istenem, talán könyörgünk hozzá, midőn kedvenc gyermekünk haldoklik. S ha meghalt azt mondjuk: hiszen tudtam, hogy nincs isten. Hanem azért keresztyén módra eltemetjük a gyermeket s a holtak ünnepén koszorut teszünk sírjára. Nem hiszünk a lélek fenmaradásában, hanem azt véljük, hogy az elszállott gyermeki lélek ehagyatottnak érezné magát a sok megvilágított sírok között, ha neki nem lenne világ gyujtva. Az atheismus és a természeti szeretet csodás zavara. Vallástalan! Azt jelenti-e ez, hogy baromnak jelentsük ki magunkat, mely egyszerűen megnyalja kölykét s a természeti ösztön betöltése után odahagyja? Vagy csak azt jelenti, hogy nincs kedvem gyónásra menni? Ez utóbbi esetben azonban az elszakadt keresztyénnek más vallást kellene választania, mert vallásnélküli ember hasonlít az őrülthöz, nyilt mezőn folyam partján."[1])

Mialatt a kath. egyház a képmutatásnak, a bigottságnak, jótételnek, erkölcstelenségnek és önzésnek vegyesen ekép lőn rendszeres ápolójává, a prot. egyház életében is a legellentétesebb irányu jelenségek mutatkozának.

A prot. egyházra nézve a klérus befolyása által sugalmazott állami leigáztatás hosszu korszaka rendkivül pusztítólag hatott. Az erdélyi nemzeti fejedelemség elenyészése után az egyház a szenvedett sérelmek megtorlása, a jogok ujabb biztosítása s a benső hiterő felélénkítése tekintetéből nem volt képes többé összpontosítani a maga erejét, mit szervezeti megoszlottsága, anyagi szegénysége s a lelkészi tekintély sülyedt volta is lehetetlenné tett, s a politikai és társadalmi servilismus idejében csak gyéren feltünő jelek mutatták azt, hogy tudatával bir ama küzdelem végzetes voltának, melybe ő a minden tagját lekötő és elzsibbasztó ellenféllel, mintegy Laokon keveredett.

Azon nemzeti fölbuzdulásnak, melyet Széchenyi agitatioi indítottak meg, egyetlen üdvös következménye volt az egyházra nézve, hogy a nemzeti rokonszenv ez elnyomatott iránt országosan erősbödött. Másfelől pedig a megindult mozgalom a lelkek figyel-

---

[1]) Die Gottesmörder. Pest, 1871. 471.

mét oly erővel bilincselte le, hogy e miatt az egyházi élet benső ápolása és fejlesztése körül még annyi sem történt mint azelőtt.

A kormány üldözője levén a felvilágosodásnak és a szabadsági törekvéseknek, ezek az ősidők óta ellenzéki állást követő protestantismus kebelére menekültek, s annak mintegy hitvallását képezték. Itt azonban a tömegek tudatlanságánál s nem eléggé mély vallásos érzületénél fogva oly benső bajoknak lőnek okozói, melyek még a külső szorongattatásnál is nagyobb aggodalomra adtak okot.

A prot. kultusnak aesthetikai hatása igen kevés levén, másfelől pedig az egyházi hivatalos hittan a tudományok és az emberi szellem fejlődésével teljes ellenkezésbe bonyolodván: miután a nemzetiségi és ellenzéki törekvések megtalálták saját medröket, a templomok tornácai a felvilágosodottaktól egyszerre megüresedtek; az alsó osztály csaknem egészen maga maradt itt, hol mint otthonában a szolgaságából és szegénységéből kifolyó rosz kedvét teljes mértékben érezteté a vallás őreivel, kik felett egyedül volt hivatva uralkodni a jobbágy is! A lelkészi állásnak a tömegek szenvedélyétől ilymérvü függése, a nyomoru és alacsony helyzet sanyaruságai elölték az apostoli hivatás érzetét a tanítói rendben. Volt rá példa, hogy a lelkész rágalmazásért bepörölte a pórt az uriszéken, hol ez vétkesnek találtatván, megbüntettetett. A pór ekkor ama tettéért bepanaszolta papját saját egyházi hatósága előtt, s ez a lelkészt pénzre büntette! „Többnyire ritkaság a prot. papok arcát, még az élet delén is, a nyugodt szív küljeleivel sugározni, fejeiket ősz fürtök nélkül látni“ ugymond egy kath. iró, kinek könyvéből[1]) ama példa merítve van. Oly korban, melynek szelleme a vallásos érzületnek tápot nem adott, melyben mindenki külsorsa javítása felé törekedett: igazságtalan és képtelen volt a követelés, hogy a protestans családos egyházi férfi egyedül isten igéjével érje be. „Járjátok el“ ugymond egy közülök, „e hon ama viskóit, melyekben szállásol a prot. egyházi rend; nem találtok azokban sorssal, helyzettel, körülményekkel megelégedést sehol.“[2]) Már régóta semmi fontosabb tény nem volt, a mi az egyetemes egyház vallás-

---

[1]) Ne nyulj hozzám. Eger, 1842.

[2]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1842.

erkölcsi életének és előretörekvésének nagyobb jelensége gyanánt lett volna tekinthető. A hittani tudat irodalom által, — kivéve a lelkészkedés nélkülözhetlen gyakorlati részét, — nem volt művelve; a bibliafordítás, a nemzeti nyelv és az exegetikai tudományok fejlődése által túlszárnyalva; a kultus egynémely ágai korhadtság miatt elalélva, a közjótékonyság és a szeretet művei hirből is alig ismerve; az iskolák anyagi szegénység miatt a tudomány fejlődésétől és a közmivelődés igényeitől messze elmaradva; az egyházi épületek legtöbb helyt nyomoruságos állapotban, egyes gyülekezetek, főleg Erdélyben, pusztuló félben, vagy teljesen elpusztulva! 1842-ben az „Erdélyi predikátori tár", az egyetlen irodalmi közeg, 9 évi fenállás után előfizetők hiányában megszünik. Ekkor alapítják Török Pál és Székács József pesti lelkészek a Prot. Egyházi és Iskolai Lapot, mely a szerkesztők minden igyekezete dacára sem lehetett ugyan jobb a kornál, mindazáltal a vallás-erkölcsi ébresztés tekintetében az egyház terén igen üdvös szolgálatot tett. A legjobb és leghatalmasabb mű azonban, melyet ezen évek fel tudnak mutatni, Fáy András „Óramutató"-ja volt, ugyancsak 1842-ből. Felsorolása azon mindenféle nyomoruságnak, melynek az egyház martalékául készül esni; egy tükőr, melybe mély pirulás nélkül nem lehetett tekinteni; egész tárháza az életrevaló reformeszméknek. A benne feltárt keserü igazságok és nemes törekvések megtalálták utjokat a szivekhez. A szerzőt az egyházi hatóságok egymásután választották meg tiszteletbeli táblabirájoknak. Hanem természetesen csekély orvosszer oly nagy és mindenfelé elharapódzott bajok ellen.

Az 1848-ik év tavaszát a megváltás hajnalaként üdvözlé a protestantismus. Mint kiválóan nemzeti és népegyház szívből csatlakozott a nagyszerü polgári és politikai viszonyokhoz; de volt oka a különös örömre is, mert az egyházakra nézve kimondott egyenlőség és viszonosság, valamint az egyházi és iskolai terheknek teljes mérvben az állam utján fedeztetése által régi követelései nemcsak valósultak, hanem még tul is szárnyaltattak. Háláját mindjárt az által igyekezett tanusítni az állam iránt, hogy a népet a rend és törvény korlátai közti maradásra, később a szabadságharcban buzgó részvételre inté és lelkesíté.

A lelkészek szívei áthatva az öröm és az ujjászületés előér-

zete által, egyszerre kitágultak! Némelyek egyházmegyénként javítottak a liturgián, felhozták a biblia uj fordításának szükségét,[1]) sürgették a keresztyénség szabadabb értelmezését, a teljes vallási és lelkiismereti szabadságot, a symbolumok félretételét; egy „magyar keresztyén egyházat"[2]) s felekezetietlen iskolákat kivántak[3]), s tiltakoztak az egyházi fegyelem ellen.[4]) Különösen élénk volt az öröm, az „uj conventio", a „megigért egyedül hatályos ír" felett, mert a köznép átalában megunta a papbért, a kepét, s minden névvel nevezendő egyházi illetéket és szolgálatot, melyek teljesítését, mint fentebb említők, általában megtagadta, mi miatt a belső emberek számtalan helyeken majdnem koldusbotra jutottak.[5]) Az önkormányzat zordonsága miatti elégületlenség átalában némi keserüségben nyilatkozék. „A protestansoknak" ugymond egyik, később kitünő érdemeket szerzett jelesünk, „el kell fogadniok a közállomány atyai intézkedéseit, s engedni jogaikból oly arányban és mértékben, melyben ezt a statuskormány helyesen kigondolt és összeszerkesztett gépezete igényli."[6]) Mások azt fejtegették, hogy az autonomiában nincs végrehajtó erély és felelősség. „Egy sokfejü pusztító szörnyeteggé válik" az rajtunk; „vagy a hanyag erélytelenség mausoleumává fajul." Mindamellett a szept. 1-én összejött egyetemes értekezletek kimondották, hogy az egyházi és iskolai önkormányzatot az állami kitartás mellett is teljes épségében fen kivánják tartani.[7]) Átalában a jogok fejlesztésének érzéke ekkor sem hagyta el az egyházakat. Az egyházközségek és egyházmegyék több helyen önelhatározás utján ujból szervezték magukat, s a képviseleti rendszert érvényesítették az eddigi consistorialis helyett.

A forradalmat bezáró katastrófa, a keserü kiábrándulás időszakát nyitotta meg a hazai protestantismusra nézve is, mely ismét

---

[1]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 501.

[2]) U. o. 754.

[3]) U. o. 630., 749.

[4]) U. o. 703.

[5]) Közlöny. Hiv. Lap. 1848. 93. szám.

[6]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 912. lap.

[7]) U. o. 1161. A ref. egyház egy. értekezletének jegyzőkönyve a tiszántuli ker. kiadásában megjel. 1868-ban.

felöltözte régi mogorva ábrázatát, és magára szedte az elnyűtt ruhadarabokat, melyeket olyannyira ohajtott volna ujakkal felcserélni. Az egyház ismét teljesen önerejére volt utalva, de minő pusztítást követett el a forradalmi időszak ebben a kevés erőben is! A hűbéri és patriarchai viszonyok a nép kegyeletét itt-ott legalább még fentartották; most annak is egyszerre vége lett. A nép szörnyü józan és számító akart lenni; pedig teljességgel nem fogta fel a világosságot és a tapasztalatokat, melyek a nagyszerü nemzeti bukás tanuságaiként özönlöttek felé.

A korlátlan hatalmu kormánynak sokáig egy nyájas pillantása sem volt a „lázadó" egyház számára, s mindenféle rendszabályokkal, melyek a papok szakállának nyirására és a magas tetejü kalapokra is kiterjedtek, igyekezett az onnét táplálkozó önkormányzati és nemzetiségi eszmék kiirtására. Mindjárt szeptemberben mindennemü egyh. gyüléseket eltiltott s az ügyek elnöki intézését rendelé, s 1850-ben febr. 10-én az ev. felügyelők, ugyszintén a ref. egyházkerületi és egyházmegyei segédgondnokok hivatalát megszünteti, mindennemü egyházi választásokat betilt, s rendeli, hogy a kerületi gyüléseket a superintendens, vagy annak helyettese az esperesek társaságában tartsa meg, kikhez a superintendens még nehány világi bizalmi tagot híhat. A tiszántuli ref. kerület 1850. juniusban a Fölségre apellált, s esedezett az egyház jogainak helyreállításáért. Hasonlót tőn nehány buzgó protestans, kik ez időtájt a prot. vallásu Mária Dorottya főhgnő közbevetéséért esedeztek. Midőn pedig ezen s a többi kerületek részéről intézett hason kérelmeknek semmi foganata sem lett: önmegadással viselték sorsukat, annyira, hogy sok helyt a helyi egyháztanács ülései sem tartattak meg, s a gyülekezetekre a superintendensnek rájok kellett parancsolnia, hogy ilyen gyüléseket tartani kell, és szabad is. A világiak a „hazafiui búsulásnak" adták magokat; az egyháziak az idegen hivatalnokok előtt sok helyt a szolgai csuszás-mászásig vitték, melyre főleg Szoboszlai P. István superintendens adott példát.

A kormány közegei mindent elkövettek, hogy az erőszakos rendszert s annak főoszlopait a vallásosság szinezetében tüntessék fel a nép előtt, s ezért bizonyos név- és születési napok, alkotmánykihirdetési évfordulók templomi ünneplését szigoruan parancsol-

ták. Ez utóbbi féle profanatiói ellen a szószéknek végre is a kath. klérus szólalt fel,[1]) a midőn azok többé nem kivántattak. Az idegen hivatalnokok a „lázongó“ prot. lelkészek ellen számtalan helyeken igyekeztek bizalmatlanságot kelteni a hívek között, s örömmel nézhették, midőn politikai lapokban régi divat szerint prot. papok és világiak kölcsönösen szemrehányásokat emeltek egymás uralomvágyáért; de tagadhatatlanul tettek hasznot is, a mennyiben a kultus iránt legalább külsőleg tiszteletet tanusítottak, s ezenkivül utasítva voltak behajtani az egyházi tartozásokat, a mi a népnél, mely az 1848. igéret következtében már végkép felmentve hitte magát a lelkésztartás terhétől, — sok megujult keserüségnek lőn ismét forrásává.

A kemény csapás, mely az egyházak és hívek energiáját felébreszteni és táplálni alkalmas vala, a gymnasiumi uj szervezet volt. 1850-ben a kormány rendelet utján kötelezé ennek elfogadására a prot. tanodákat s megszabta, hogy a gymnasium ezután ne 6, hanem 8 osztályu legyen, állandó 12 tanárral láttassék el, kiknek fizetése legalább 600 frtból álljon, egyszersmind hogy a jogakademiában 4 rendes tanár alkalmaztassék, mely kellékeknek ha elég nem tétetnék, az intézetek elveszítik nyilvános jellegöket, egyébként megigértetett, hogy ha a felekezetek nem érzik képeseknek magukat ezen föltételek teljesítésére, a kormány pénzbeli támogatására számíthatnak.

És most oly nemes áldozatkészség és adakozási verseny fejlett ki a közönség kebelében, minőre az egyház életében sohasem volt példa; tanodáink évről-évre mind nagyobb számban képesíttettek a föltételek teljesítésére, de többen, s ezek közt főleg a tiszáninneniek, habár elfogadták is a kormányi „Szervezet“-ből azt a mit jónak láttak, mindvégig megtartották önállóságukat.[2])

[1]) A nagyváradi közigazgatási kerületben.

[2]) 1852-ben a Királyhágón innen a protestansoknak 14 teljes és 23 algymnasiumok volt 279 tanítóval s 4,358 tanulóval; egy gymnasiumi tanuló esett az evangelikusoknál 435 lélekre, a reformátusoknál 667-re, a kath.-nál 803-ra, a görög kath.-nál 1104-re. Hét évvel később, t. i. 1859-ben az evangelikusoknál már 397 lélekre, a ref.-nál 517-re, a kath.-nál 667-re, a görög kath.-nál 1187-re. Ugyanekkor az osztrák birodalomban 759-re. Poroszországban 481-re.

Egyátalában Tiszán innen ezen egész időszak alatt a tanügy terén igen kitünő példával járt elől. Gymnasiumi oktatásunk alaphibáit felismerve, sárospataki iskolájára nézve már 1847-ben gyökeres reformok után nézett[1]), s az ötvenkilencediki rendszerváltozások által sem hagyta magát megzavartatni; 1857-ben a jánosii gyülésen statistikai adatokról gondoskodott a népiskola anyagi és szellemi hiányainak felismerhetése végett, sürgeté a tanítói értekezletek tartását, egyházkerületi népiskolai választmányt hozott létre, s egyszersmind pedig inditványozá a többi kerületek előtt, hogy a népiskolai ügyben közösen tanácskozzanak és tegyenek valamit, minek következtében létrejött a reform. egyház egyetemes tanügyi választmánya, mely aztán egy négyévi tanfolyamra szóló népiskolai „szervezetet“ készített, s némely kézikönyvek előállítása felől gondoskodott.

Mindezen intézkedésnek nagy ideje volt. A protestantismus azon hagyományos nézet és igazság által ringattatván magát, hogy tanintézetei a hazabeli többi felekezetekéinél ugy is jobbak, az utóbbi évek alatt nem fordított azokra olyan gondot, a minőt az ügy fontossága kivánt. A kormány az alantas közegek utján (néhol a csendőrök is meglátogatták az iskolát) a 6—12 éves gyermekeket tanulásra, a felekezeteket rendes iskolatartásra szorította; egyházi hatóságaink azonban pusztán ellenzékieskedésből is nem nyujtottak kellő támogatást az eféle törekvéseknek.[2]) Olyan időben, midőn az állam felügyelete alatti kath. iskolák körül átalában sok előhaladás történt, tankönyvek készültek s a kir. képezdék egymásután szaporíttattak: a protestansoknál az elernyedés jelei mutatkoztak. A tiszántuli kerület már 1847-ban felhívta ugyan a szakértőket népiskolai tankönyvek készítésére, melyeknek megvizsgálását és helybenhagyás esetén kiadását igérte. De ennek semmi foganata sem lett. 1854-ben a kormány a „Hármaskistükört“ is betiltá azon ürügy alatt, hogy az 1849-ig terjed; hasonlót tőn Erdélyi Indali kitünő szerkezetü A-B-C-jével. A tanítói állás

---

[1]) Sárospataki Füzetek. 1857. 476.

[2]) Hogy a protestansoknak is kedvöket keresse a kormány, 1855-ben világi felügyelőket rendel választatni a felekezeti iskolákhoz, 1858-ban ingyen kiosztás végett tankönyveket igér: a tiszántuli kerület amaz intézményt kipróbálatlanul, a könyveket látatlanul visszautasítja.

átalában a reformátusoknál nem tekintetett olyannak, melyre sajátlagos előkészület szükséges; változó természete még nem lett volna nagy baj, mert hiszen az „Egyesült-Államok“ e rendszer mellett kitünő fokra emelték népoktatás-ügyöket; hanem baj volt az a könnyelmüség és felületesség, melyet ez évről-évre vándorló és és jövő-menő tanítói sereg, hivatala természete és betöltése körül tanusított. Ide járultak még a felügyelet tekintetében általánosan mutatkozó hiányok. A kerületek rendszerint nyilván sem tartották az ügy állását, hacsak a névtárak ide vonatkozó 2—3 rovatát nyilvántartásnak venni nem akarjuk, hasonlót mondhatunk az egyházmegyékről, noha ezek közül némelyek már apróbb felügyeleti körökre 1848 előtt is fel voltak osztva. A helyi ellenőrzés egészen patriarchalis volt. „A helybeli pap, ha jól van rektorával, gyakorta elnézi a hibát, ha roszul, a kákán is csomót keres; a presbyterium az exameni szajkó pettyegésnek örül, és ritkán ért a dologhoz.“[1]) A tanítók fizetésöket legtöbb helyt magok kéregették össze, közvetlen a szülőktől, s az nyomoruságosan csekély volt,[2]) s átalános volt a panasz, hogy „népiskolatanítóink teljesen vallástudomány és buzgóság nélküliek“[3]) s hogy annálfogva az iskola nem teszi többé azt a szolgálatot, melyet évtizedekkel ezelőtt nyujtott a vallásos képzés tekintetében.

A szellemi elbágyadás ezen idejében meghatólag magaslott ki Török Pál pesti lelkész tevékenysége, ki 1855-ben a pesti protestans főiskolát több mint félszázados tervezgetés után[4]) létrehozta, vallásos buzgósága és azon sürgős igyekezet által sarkaltatva, melyet a katholicismus akkoriban kifejtett; a nagy mű létesítéséhez kezdetben igen csekély anyagi erővel fogott hozzá, segíttetve több fővárosi kitünőbb tudósaink által is, kik az intézetben egyidőre, mint maga Török, dij nélkül elvállalták a tanítást. S vállalatát, dacára hogy azzal magában a dunamelléki egyház-

---

[1]) Fáy. Óramutató.

[2]) A felsőborsodi ref. egyházmegyében 1857-ben a termékeket is pénzre változtatva, 50 frton alul volt 4, 50—100 frtig 24, 100—150 frtig 17, 150—200 frtig 5, 200 frton felül 2 állomás, olyan időben, midőn egy köböl buza ára 4—10 pfrt volt!

[3]) Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1858. 69. szám.

[4]) Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1867. 1136. Prot. Naptár 1864. 57.

kerületben is erős visszahatást keltett,[1]) mely csak az u. n. patens idején csillapult le, teljes siker koronázá. 1864-ben a segédtanárokon kivül már 4 rendes tanár működött benne, összesen 6000 frt évi fizetéssel, 1859—1864-ig létrehozta a 8 gymnasiumi osztályt is, s az intézet elhelyezése végett nagyszerü épitkezéseket tétetett.

Végre a kormány olyat tett, hogy a kerületeknek átalában lehetetlen volt fel nem ébredniök. Ugyanis az 1856. évi aug. 21-ről egy törvényterv küldetett le Thun vallás- és oktatásügyi miniszter által a kerületekhez, melynek az volt rendeltetése, hogy miután a kormány az 1791: 26. t. c. 4. §-sa értelmében említett rendet létesíttetni, s az 1791. budai és pesti zsinatok javaslatait kielégítő elintézésre juttatni akarja, a mindkét vallásu protestansok e tárgybeli tanácskozásuk alapjául szolgáljon.[2]) E terv egy rendszeres munkálat, mely nemcsak az eddigi egyházi hatóságok jogkörét ujonnan formulázza, a közigazgatást a törvényhatóságtól elválasztván stb., hanem az összes kerületek felibe egy „cs. kir. főegyháztanácsot“ is állít, melynek tiszte az állami főfelügyelet gyakorlásán kivül a legfőbb hatóság gyanánt is szolgálni, tagjait a császár nevezvén ki és dijazván, s az egyházak állam utján segélyeztetését egyéb tekintetben is megigérvén. A rendelet, melynek kiséretében e terv a kerületekre leküldetett, azt a meglepően szokatlan engedményt adta, melynél fogva a kerületek a tárgy felett egészen szabadon tanácskozhatnak és nyilatkozhatnak, s jogukban áll idevonatkozó megállapodásukat a társkerületekkel is közleni, az ügy vitatása azonban politikai lapokban megtiltatván.

Hogy mi részök volt e tervezetben a kerületek egynémely főembereinek, kiket a kormány nézeteik nyilvánítása végett Bécsbe hivott össze, mindeddig titok: hanem ily kihivás után lehetetlen volt az erőknek fel nem pezsdülniök. A kormány célzata világos

---

[1]) Erről tesznek bizonyságot Kecskem. Közl. 1858., 82. l. továbbá: Török Pál, Korrajzok, ugyszintén Fördös, Rövid válasz Török Pál urnak Kecskem. 1858.

[2]) A törvényterv csak németben küldetett meg a kerületeknek, a tiszáninneni magyar kiadás címe ez lett: „Törvényterv mindkét hitvallásu evangelikusok egyházi tisztjeinek képviseletéről és igazgatásáról Magyarországon, a Szerbvajdaságban és Temesi bánságban.“ Apostol Pál superintendens felügyelete alatt hivatalosan fordítva. Sárospatak. 1856.

volt. Miután a kath. klérust Róma utján állampolitikai célzatainak hűséges eszközévé tette, most a protestansokra került a sor, kiknek az 1854. julius után helyreállott[1]): hatósági életében egy idő óta kevés életet sejtett. Gymnasiumaink egymásután hullottak le az önkormányzat fájáról az Entwurf ölére, egy évvel előbb már kimondatott, hogy ezen iskolákban németül fognak tanítani s néhány év alatt a magyar tannyelv, kivéve a vallást és magyar nyelvet, be fog szüntettetni. A hatóságok közül némelyek önként bevették a rettenetes mérget. Tősgyökeres magyar helyeken német nyelven nyögtek a tanárok és a tanulók. Szoboszlai Pap István sürgeté a gymnasiumokat[2]) a nyilvánosság megszerzésére, melyhez a német tannyelv elengedhetetlen föltételül volt tűzve. A kerületi közigazgatásban több helyen a világos önkény nyomai tünedeztek fel. Néhol tisztviselők állíttattak elő, nem a gyülekezeti választás utján, mely pedig már meg volt engedve, s az egyházakkal a kerületi és főiskolai pénztárak számadásai nem közöltettek.[3]) „Már rég óta nem volt miért ott ülni a gyüléseken", ugymond egy szózat ezen évekről. „A tanácskozás földszinti lelke szárasztá, apasztá; legfölebb panasz hallatszott az emberek szájából, de sohasem valami lényeges, hanem mellékes dolgok miatt.[4]) Az egyház időszaki irodalmát egyetlenegy szerény évkönyv[5]) képviselé, mely azonban dacára, hogy a haza legkitünőbb iróinak műveit foglalta magában, nagyrészben a kiadó nyakán maradt.[6])

A mint a terv leérkezett, mely mint életbevágó inditvány, minden egyes egyházzal közöltetett, egyszerre szokatlan figyelés és felvontság jelei lőnek észlelhetők az egyetemes egyházon. Sűrün tartattak mindennemü gyülések, a kerületek vezérférfiai érintkeztek egymással. Csakhamar egymásután néhány jeles egyházjog-

---

[1]) Az egyházközségi gyülések ezentul a lelkész elnöklete alatt szabadon tartathatnak, ugyszintén az egyházmegyeiek és kerületiek is, csakhogy e két utóbbi kir. biztos jelenlétében.

[2]) Példa rá Szatmár-Németi. Sárosp. Füz. 1860. 307.

[3]) Kecsk. Füz. 1858. 115.

[4]) Sárosp. Füz. 1857. 475.

[5]) Az 1855-ben megindult Prot. Naptár, szerkeszti Ballagi Mór.

[6]) Hagenbach, A theolog. tudományok encyclop. Ford. Révész. Pest. 1857. 17. l.

irodalmi mű jelenik meg.[1]) A kerületek egyhangu megállapodása a törvénytervre nézve az lett, hogy ők a felett tanácskozásba bocsátkozni illetéktelenek, miután az egyetemes egyház belalkotmányát csak a zsinat szervezheti. Ennek engedélyezését kérték tehát, mi célból Tiszántul, Dunamellék és Dunántul 1857-ben együttes küldöttséget indítottak utra a Fölséghez.

Az egyszer megindult mozgalom azonban itt már nem állapodott meg. A dunamelléki kerület megbizásából Irinyi egy kitünő művet irt a magyar prot. egyház történelmi jogairól, Debrecenben, ő rá legtöbb szem nézett, a főiskolai alapítók elkezdték visszavonni alapítványaikat a németesedésnek indult nyilvános gymnasiumtól, ugy hogy már 1857-ben pénztári hiányok mutatkoztak, s az egyházkerület ennélfogva is indíttatva érzé magát azon elhatározásra, hogy intézetét az önkormányzat alapján ujra szervezi, mit dacára a nagyváradi helytartóság kemény tilalmának, meg is tőn. S ezzel a legelső erős törést megtette a korlátlan hatalom parancsszaván.[2]) Átalában Debrecen, a mint a kétes jelleműnek tartott Szoboszlai P. István meghalt, uj arculatot öltött. Az egyházkormányzat élére a minden jezsuitaságtól ment Balogh Péter állott, s egypár ifjui nagy tehetség és kitünő jellem (Révész Imre és Tisza Kálmán) kezdé naponként érvényesítni magát.

Csakhamar az egyházi időszaki irodalom is eddig soha sem ismert uj lendületet nyert. A kezdet érdeme itt a sárospatakiakat illeti, kik az 1857. év tavaszán egy prot. és tudományos folyóiratot indítottak meg, mely évenként tizszer jelent meg.[3]) Következő évben Ballagi Mór pesti theologiai tanár a Prot. Egyh. és Isk. Lapot kezdte szerkeszteni, Debrecenben az „Egyházi könyvtár“ létesült, hogy a nép számára hozzon olvasmányokat, Fördős L. a Kecskeméti Közlönyt indítá meg a Papi Dolgozatok melléklete gyanánt.

---

[1]) Révész Imre, A prot. egyházalkotmány alapelvei, s Vélemény a magyar prot. egyházalkotmány főpontjai felett; majd Irinyi, Az 179⁰/₁: 26. t. c. keletkezése, mely utóbbi német kiadásban is mindjárt megjelent.

[2]) L. Az egyházkerület 1858. és 1859. gyülései jegyzőkönyveit, s az azok kapcsában levő jogügyi okmányokat. 1859-ben kezdte nyomatni a kerület a maga könyveit, melyeket minden irányban elterjesztett.

[3]) Sárosp. Füzetek. Kiadják: Hegedüs L. és Szeremlei Gábor. Szerk. Erdélyi János, 1857—8. folyam.

E két utóbbi vállalat kellő pártolás hiányában csakhamar megszünt, a többiek azonban fenmaradtak, s az egyház- és iskolaszervezési kérdés részletei, ugyszintén a történelmi theologia terén élénk eszmecserét indítottak, s főleg a Sárosp. Füz. a népiskolai szervezet tekintetében sok becses adalékot gyüjtött össze. Átalános volt a keresés azon üdítő szer után, mely a zsibbadozó tagokba uj életerőt önthessen. E ponton ismét a Prot. Egyh. Lap halmozta rakásra a javaslatokat, melyekből természetesen egyelőre ugyszólván semmi sem valósult. Kitünő állásu hazafiak, mint b. Vay Miklós, Mikó Imre, Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért és Teleki Sándor gr. buzogtak abban, hogy az elhidegült világi elemet a veszélyben forgó egyház javára megnyerjék;[1]) a lánglelkü Dunatiszai (Irinyi József) éles szemrehányásokat tett átalában a középosztálynak, az egyházi elöljáróknak és tanároknak, kik az isten házát teljesen odahagyván, fegyelem alá vonandók lennének. „Az elöljárói hivatal ilynemü viselése“ ugymond, „annyi mint az egyháznak ellensége, megbuktatója, gyilkosa és nem kormányosa lenni . . . A protestantismus büszkesége megvan bennetek . . . Reszkessetek a felelősségért . . . Meggyalázzátok, és eláruljátok titeket keblén ápolt anyátokat, meggyilkoljátok, és pedig oldalvást, orgyilkos módra, ugyszólván hátulról való megtámadással gyilkoljátok meg anyátokat az egyházat, melyre szájjal oly büszkék vagytok!“[2]) A templomok ugyan nem teltek meg ilyen szózatok következtében, de a gyülések legalább megnépesedtek, a kerületek zsinatai előmunkálatok gyüjtésében buzgólkodtak, tanítóképezdéket állítottak (Sárospatakon és Debrecenben) s a népiskoláknak szervezetét, mint láttuk, megállapították. Mindazáltal elpalástolhatatlan volt az öröklött féltékenység,[3]) melylyel a lelkészi és világi rend egymás iránt ez időben is viseltették s az ébredés, mely nem benső fejlődés eredménye volt, voltaképen uj életelemet nem oltott az egyházba.

---

[1]) Ezen idő egyik szép jelensége Teleki S. gr. e tárgyban közzétett felhívása. Prot. Egyh. Lap. 1858. 617.

[2]) A Prot. Egyh. s Isk. lap 1858. 1128. lap.

[3]) A ref. papok különösen nem feledhették kormányzati régi befolyásukat, s a b.-kereszturi gyülés óta betolakodott világiaknak több helyt (példa az Érmellék) még 1821-ben sem akartak tért nyitni a zöld asztalnál, s fájda-

Ily körülmények közt találta azt az 1859-ik év szeptember 1-je, midőn a Fölség nevében egy az összes miniszteriumok aláirásával ellátott császári nyilt parancs (patens) adatott ki „a két hitvallású evangelikus egyház belszerkezetét, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg Magyar-, Horvát- és Tótországban, Szerbvajdaságban és Temesi bánságban és a katonai határőrvidéken", melyben elő van adva, hogy miután a Fölség az 1791. budai és pesti zsinatoknak felső elhatározás végett felterjesztett kanonait s mint szintén a kerületeknek az 1856. törvénytervre vonatkozó nyilatkozatait tanácskozás alá vétette, hogy egyfelől a prot. egyháznak általános szerkezete legyen, s annak továbbfejlesztése a rendszerzendő zsinatok által lehetővé tétessék, másfelől pedig a legfőbb felügyeleti jog is határozottan körvonalaztassék, az 1791: 26. t. c. 4-ik §-sa foganatosítása tekintetéből megállapítja az egyházi kormány közegeit, a törvényhatósági forumokat, melyek között legfőbb a még ezután szervezendő ev. egyházi főtörvényszék leend, az evangelikus iskolák felügyeletét, mely szerint egyebek közt csak állami jóváhagyást nyert tankönyvek használhatók, a kerületek uj felosztását, az egyházközségi, esperességi és kerületi gondnokok választását, az esetleg összehivandó convent és a hat évenként összeülendő zsinat tartását, az elválasztott lelkészek, tanítók, gondnokok állami megerősítését, a kerületek állami segélydijaztatását, és azt, hogy az egyházi rendtartás ideiglenes szabályozásával a vallás- és oktatásügyi miniszter van megbízva. Egyébiránt a forradalom óta az egyházra nézve kiadott megszorítások hatályon kivül helyeztetnek s az 1791: 26. és az 1844: 3. t. c. érvénye biztosíttatik. A nyilt parancsban említett megbízatásból folyólag másnap szept. 2-án Thun gróf által kiadatott a miniszteri rendelet is, mely egy egész törvénytervet foglalt magában, az egyház minden ügyeire kiterjeszkedvén s láthatólag az 1856-ki munkálatot követvén.

---

lom, a patronusi üres címnél fogva fontoskodó, legtöbbször szívtelen és vallásgunyoló s a lelkész irányában fennhéjázó urak idők multával sem tudtak ezen az irányukban meggyökerezett érzületen javítani. A szervezeti munkálkodásoknál felmerülő elnökség kérdése itt-ott ujolag keserü vitákat és szemrehányásokat támasztott, melyek a pesti egyházi lap hasábjaira is csakhamar átcsaptak.

Az egységes birodalom kedvéért mindent merészlő korlátlan államhatalom előtt hazai köz- és magánjogunk már régóta teljesen megdőlt, a katholicismus a concordatum által meghódolt: egy erőd volt még csak hátra a nagyobb társadalmi szövetségek terén, régóta körülzárolva ugyan, de még folytonosan védve magát. Miután az önmegadásra vonatkozó felhivás és csábítgatás sikertelen maradt, most a megsemmisítő támadás intéztetett felé. Ha ezen megrohanás mindjárt a forradalom leveretése után érte volna az egyházat, a közrémület és csüggedés akkor kétségen kivül eredményre juttatta volna. Most azonban, midőn a támadók ereje és önbizalma a csak nemrég szenvedett olaszországi vereségek által megtöretett, midőn az alkotmányos jogok ellen vítt ezen irtóharc képtelensége és tarthatatlan volta mindinkább a köztudatba ment át, a legerőszakosabb ostromnak is meg kelle hiusulnia!

A nyilt parancs-küzdelem nem maradt tisztán egyházi kérdés, érezte ezt a kormány, s eléggé elárulta a közönség is. A történeti, lelkiismereti és nemzetségi jogok védekezése volt ez az erőszak ellen. Épen azért az egész ébredező magyar társadalom részt vett abban szívvel-lélekkel, s e támogatás adott rendkivüli erőt a protestantismusnak, mely még sohasem volt oly népszerü, mint ebben az időben.

A társadalom ezen rokonszenve és támogatása azonban csak akkor jött meg, midőn azt az egyház férfiai saját vallásos lelkierejök kimutatásával megérdemelték. Halhatatlan érdem illeti itt a tiszai ev. kerületet, melynek férfiai (Máday, Zsedényi stb.) ez érdemben először szólaltak fel a késmárki gyülésen, szept. 27-én,[1] ezt követték okt. 5-én a dunántuli ev., október 8-án a tiszántuli ref. kerületek, mindnyájan feliratilag kérvén az uralkodótól a nyilt parancs visszavonását, a forradalom előtti egyházi jogviszonyok helyreállítását, s bizonyítván a nyilt parancsnak a törvényes jogokkal összeférhetlenségét. Ekkor (okt. 8-án), hogy a további ellenkezéseket lehetetlenné tegye a kormány, a régi határu kerületek gyüléstartását eltiltotta, melyek azonban a tilalom dacára is megtartattak a dunántuli reformátusok által okt 17-én, a tiszáninneniek által nov. 16-án, a dunamellékiek által dec. 12-én, a

[1]) Ennek folyama Prot. Egyh. Lap. 1859. 1083.

bányai evangelikusok által dec. 15-én, a tiszántuli reformátusok által 1860. jan. 11-én, mely utóbbi nagyszerüségben valamennyit felülmulta. Ugyanezen időtájban a mindkét vallásu kerületek együttes küldöttséget intéztek Bécsbe, az uralkodó előtt személyesen esedezni az egyház jogaiért, azonban a kihallgatás megtagadtatott.[1]) A kormány jan. 10-ről nyilt parancs szerinti szervezkedésre közvetlenül magokat az egyes gyülekezeteket szólitotta fel.

E felszólitásnak a reformált egyházaknál átalában semmi sikere sem lett, sőt a közös veszély érzete növelte az együvé tartozás érzetét, s az itt-ott létezett egyenetlenséget is megszüntette, mire Kecskemét mutatott szép példát, kijelentvén, hogy a pesti főiskola miatt támadt keserüségeket felejteni kivánja és annak kedvéért saját theologiai intézetét beszünteti.[2]) Az evangelikus egyház kebelében azonban a nyilt parancs szakadást hozott létre, a mennyiben több egyházmegyék szavazattöbbség utján elhatározták az ujra szervezkedést a nyilt parancs értelmében, s két superintendentia (pozsonyi és ujverbászi) csakhamar megalakult. Mindkét párt irodalmi uton is mindent elkövetett szándékainak kivitelére, s az ily módon elért hatás, dacára a szigoru sajtóviszonyoknak, melyek a nyilt parancs elleni támadást itthon lehetetlenné tették: nem csekély volt.[3])

Hogy mi volt a szakadás indoka: mindkét fél különbözőleg adja elő. A schismatikusok azt állitották, hogy az anyaegyház benső tehetetlensége miatt képtelenné vált jó rend létesítésére, benne a vallástalanság és istentelenség, fejeinél a szentháromságtagadás és a kálvinismus harapódzott el. Az önkormányzathoz hű maradt rész visszautasítván a vádakat, azt mondá, hogy: a szakadások főnökeit saját absolutismushoz szító politikai érzületök

---

[1]) A küldöttség eljárásáról Prot. Egyh. Lap. 1860. 127.

[2]) Kecsk. Közl. 116.

[3]) Az önkormányzat további fentartásáért első sorban a Ballagi Mór Prot. Lapja, az átalakulásért az „Evang. Wochenblatt“ küzdöttek, egypár német nyelvü röpirat, mely külföldön látott világot, az önkormányzati párt diadalát nem kevéssé mozdította elő, a mennyiben egyházjogi helyzetünket felvilágosítá, s a külföldi jogtudósok részéről eleintén magasztalásokkal elhalmozott nyilt parancsot valódi értékében tünteté fel.

és egyéni érdekök vonzotta a nyilt parancs zászlója alá. Vallástalanságot vetni oly férfiaknak szemére, kiknek emelkedett gondolkodásuk és feddhetetlen életök köztudomásu volt, s kikről épen akkor irták a lapok, hogy midőn az uralkodó által ki nem hallgattatva reménytelenül oszlottak szét Bécsben, érzelmeik meghatottságának rögtönzött együttes imádkozásban adtak hangokat: mindenesetre helytelenség volt; a sokaság vallásos érzületét tekintve pedig, az önkormányzathoz hű maradt rész mit sem engedett a tőle elváltaknak. Tény azonban az, hogy az evangelikusok némely fejeinek az unióhoz való vonzódása okot adhatott a félreértésekre; tény az is, hogy az ország azon vidéke, melyen az elszakadtak főkerülete alakult, már évtizedek óta nemzetiségi és politikai separatistikus izgatásoknak volt szintere, s ennek ugyanazok voltak ismeretes vezetői, kik az egyházi elszakadásoknak, t. i. Hurbán és Hodzsa panslav felkelő csapatvezérek a forradalom idejében

Az elszakadtak egyrésze 1860. május 15-ike után, midőn az uralkodó kimondá, hogy a nyilt parancsszerü átalakulást többé erőszakolni nem kivánja, visszatért ugyan az ősi alkotmány határai közé, a másik rész azonban megmaradt a felvett uj formában s Kuzmányi Károly bécsi theologiai tanár személyében superintendenst, Francisti tót lapszerkesztő s volt Bach-hivatalnok személyében pedig felügyelőt választott magának. Az ideiglenes államkormány mindenkép kegyelte a merőben hatósága alatt álló uj-evangelikusokat, s nehezére esett, midőn Hodzsát, ki erkölcsi botrányokat követett el, hivatalától karhatalommal meg kelle fosztania. Végre az alkotmányos kormány létrejövén, 1867. május 15-én Eötvös miniszter rábirta a Fölséget a nyilt parancs és a hozzátartozó miniszteri rendelet hatályon kivül helyezésére, midőn is a régi jogviszonyokhoz való visszatérés az elszakadtaknak kötelességökké tétetvén, az egyesülés és testvéri kibékülés a főnökök közt megtörtént (1867. szept. 26.) s a pozsonyi kerület, melynek superintendense időközben meghalt, megszünt létezni.[1]

A nyilt parancs elleni küzdelem, habár sikerét a korlátlan hatalom pénzügyi és hadügyi romlásának s a nemzeti közhangulat

[1]) Prot. Egyh. Lap. 1867. 1288.

általi támogattatásának nagyrészben köszönheté, örökre nevezetes bizonysága marad a magyar protestans egyház vallás-erkölcsi erejének. Az inséggel küzdő protestans papság valóban tiszteletre méltóvá tette magát, hogy ellenállva a pénz és a hatalom csábigéreteinek, melyek a nyilt parancsból felé szóltak, továbbra is a szegénységet és az alázatos helyzetet választá. Az átalános meghunyászkodás és képmutatás ezen idejében a jogok ezen harca a kegyes szív bátorságát és állhatatosságát tükröző vissza, melynek látványától egyszerre ezrek és milliók nyertek ismét uj lelket és reménységet, ugyhogy igazság szerint történt, midőn az alkotmányos és nemzetiségi vágyak látható rokonszenvvel fordultak a protestansok hősi elszántsága felé, mert amazok is ebből merítettek magoknak táplálékot. Az 1859. és 1860-ik évek tüntetései a fennálló erőszakos és annálfogva erkölcstelen rendszer ellen a száz meg száz Kazincy- és Széchenyi-ünnepélyek mind bizonyos vallásos és imaszerü jelleget nyertek. A veszedelem és a szabadulás csillámló reménye egyidőre istenfélőkké tette az embereket, s viszont a nemzeti érzelmeket átvitte az egyház terére annyira, hogy volt rá példa, hogy a halotti szónokot hazafias célzataiért hangos „éljen"-ekkel üdvözölte a gyászoló gyülekezet.[1])

Az 1860—61. alkotmányos időszak a polgári és politikai élet tág mezejét nyitotta meg azon nemzeti jogérzet előtt, mely a nyilt parancsféle küzdelem idején egyedül az egyházi ügyek körül nyilatkozhatott. Az egyházi kérdés ismét háttérbe szorult, s leginkább annyiban foglalkodtatá az elméket, a mennyiben a jogok ápolására és fejlesztésére itt is tér nyilt. A képviseleti rendszer, melynek foganatosítását a tiszántuli egyházkerület már a nyilt parancs kiadatása előtt néhány hóval elrendelé, mind ezen kerületben, mind egyébütt érvényesülni kezdett, Erdélyt kivévé, hol az e nembeli tervezgetések legkésőbb (1868-ban) indultak meg. Némely hatóságok egyébaránt (Szentes, Tata, belsősomogyi ref. egyházmegye stb.) életbeléptették azt mindjárt 1859 elején, a nélkül, hogy a kerületek utasítására várakoztak volna. A solti egyházmegye (Szász Károly) a már évtizedekkel előbb vitatott egyházi tisztujítás eszméjét érvényesíté, s ajánlá a többi ref. hatóságoknak is.

---

[1]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1860. 1456.

Tiszántul a lelkészválasztási népjogokat szélesbítették. Egyáltalában célul tüzetett az önkormányzati jogokból minél többet bízni közvetlen a nép kezére, habár az e bizalomra egyelőre kevéssé mutatta magát méltónak. Az ujonnan szervezett presbyteriumok átalában nem feleltek meg a vérmes reményeknek. A beállott alkotmányos időszak tetemesen nevelte az alantas közegek függetlenségi érzetét, s utat nyitott sok helyt a rövidlátás, szűkkeblüség és a rakoncátlankodásra. Néhol az egyházak a lelkészek és tanítók fizetését akarták leszállítani, a lelkészi földek utáni adó fizetését számtalan helyen megtagadták, itt-ott egész egyházmegyék szegültek ellene a kerületnek! A tanügy pedig egyszerre sokat sülyedt szabaddá lett kezeinkben. Az elemi osztályokba való feljárás hanyagabbá lőn, vasárnapi iskoláink átalában megszüntek, a népiskolai szervezet jobbára a papiron maradt, gymnasiumi oktatásügyünk zavarba jutott. Azon felhangzó szózatot, mely követelte, hogy „állítsuk helyre iskoláinkat!“ sokan ugy értették, hogy az osztályok számát megszaporították, a tanárokét pedig leszállították. Az 1860. szept. 20. egyetemes ref. tanári tanácskozmány az 1848. előtti példa szerint 6-ra tette a gymnasiumi osztályok számát, melyek fölibe egy 3 éves bölcsészeti folyamot tervezett. Habár tantervét a kerületek küldöttsége nem találta követhetőnek, mindamellett általános lett a törekvés 15—16 éves ifjainkat „bölcsészekül“ nevelni. Midőn pedig e „bölcsészeti tanfolyamot“ is az érettségi vizsga által ketté metszeni kellett: megtörtént mindaz, a mi e pálya kerekdedségének megrontására s a bölcsészet felőli legfelületesebb fogalmak terjesztésére szükséges volt. Tiszántul, mely e ballépésre a maga 1859. szerveze által példát mutatott, 1869-ben (elvileg) visszatért a 8 éves tanfolyamu gymnasium eszméjére, melytől Tiszáninnen el sem is távozott.

Egyátalában a multak reminiscentiaiból kevés épületet nyertünk. Mig az ujabb viszonyokból néha azt is elvetettük, a mi jó kinálkozott[1]): az alatt az örökös jogfejtegetés mellett kötelessé-

[1]) Egy példa erre a következő: a helytartótanács 1863-ban megrendeli, hogy az elemi iskolai tanítók hátralékait a polgári tisztviselők a községi pótadókkal együtt hajtsák be. Az egyházmegye pedig, mely maga nem bir semmit tenni a tandíjhátralékokkal, tiltakozik a felsőbb intézkedés ellen, miután nem a fötisztaletü e. kerülettől származott. Prot. Egyh. L. 1863. 1141.

geinket elhanyagoltuk. Vòlt valami léhaság e jogokhoz való ragaszkodásban is, a mennyiben csakhamar kitünt, hogy azok, kik ugyancsak sokat adnak arra, hogy e jogokat birják, legkevesebbet tesznek azok lelkiismeretes gyakorlásáért Az 1856-ik évi törvényterv kiadatása után is tapasztaltatott, hogy mily mulékony az a „buzgóság", mely a külső szorongatások ellenhatásaként keletkezik. Már 1858 és 59-ben megujult a panasz „a néptelen, pár óránál tovább nem tartó e. megyei gyülések" ellen, s egyik kitünőségünk feddő szavakra volt kénytelen fakadni az elharapódzott tespedés felett. „Közügyeink körül az érdekeltség, kivált világiakban, igen silányul fejlik. Nézzük csak esperességi s kerületi gyüléseinket, az egy nehány buzgón s jeleseken kivül vajmi ritkán találunk azokban egy-kettőt világi uraink közül."[1]) Mig a képviseleti rendszer életbe nem lépett, sokan ennek hiányát tartották minden baj forrásának, s azt hitték, hogy tökéletesebb képviselet mellett megjő majd a tökéletesebb részvét is. Azonban e várakozás is hiu volt. Hogy az 186⁰/₁ alkotmányos korszak az egyházi tanácstermeket megüresíté, s a nép kebelében sok helyen zavart és ziláltságot idézett elő: az akkori politikai izgatottságnál fogva még menthető; hanem az egyházi közönyösség túlélte az alkotmányos időt, jelentvén, hogy magában a lélek tehetetlenségében van a baj. „Nincs szomorubb dolog" ugymond egyik oszlopemberünk az ideiglenesség alatt „mint a mi mostani egyházi gyüléseink felett szemlét tartani. Ott hol azelőtt az értelmes hívek százanként jelentek meg, most alig látunk 5—10-et. S kik azok? Rendesen csak a tisztviselők."[2]) A legkifejlettebb népképviselet alig volt egyéb üres jogfentartásnál és elásott kincsnél. Az egyháznak, mint vallás-erkölcsi társulatnak eszméje elhomályosult, vagy sohasem is élt a lelkekben. Az egyházi öntudatból egyáltalában hiányzott a ténylegesség, a lelki erőnek a szív életében és a tettekben való megmutatása. A protestálás és a negatio képezé uralkodó természetét, s e mellett bizonyos lágymelegség, mely sem jóra, sem roszra nem mutatott különösebb fogékonyságot.

Mindjárt 1860-ban egyetlen vallásos néplapunknak, a „Házi Kincstár"-nak előbbi kétezer előfizetője 600-ra szállott alá, a Prot.

---

[1]) Zabari Szontagh La. Prot. Egyh. Lap. 1859. 712.

[2]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 292.

Egyh. Lap kimuláshoz volt közel, ugy hogy fenmaradása mellett politikai lapok utján lehetett agitálni, a Sárospataki Füzeteket 60 előfizetővel tengették derék kiadói, az Isk. Lap másodszor megbukott. Ugyanazon időben, midőn egyházi jogainkért az élet- és halál kérdést állitottuk fel, t. i. 1860-ban, annyira megapadtak az egyházak bevételei, hogy a dunántuli ev. kerület záros határidőt, a dunamelléki ref. kerület pedig utazó küldöttségeket kényszerült a hátralékok fizetése végett rendelni,[1]) mig egyházaink fényes fogadtatásokat rendeztek s banderiumokat állitottak a körutjokat tevő superintendenseknek és felügyelőknek, az alatt az iskolai segélypénztár hátralékai ezerekre rugtak;[2]) s mig a kerületek jogakadémiák állitgatására költekeznek, az alatt a magyar királyi egyetem tanárainak panasza bejárja az országot és Bécset, a hazai protestans gymnasiumokból kilépő ifjak hiányos képzettsége felől.[3]) A nyilt parancsban megigért államsegélyért, mely annyi tüntetéssel utasittatott vissza (1862-ben, dacára az ev. kerületek tilalmainak) már egymásután kezdenek folyamodni az egyházak, melyeknek kérvényeit nemsokára a superintendensek is széltire alájegyezni kezdték.

E keserü tapasztalatok nyilván mutatták, hogy a jogérzet egyoldalu ápolása még teljességgel nem jelenti az egyház felvirágzását, s hogy valamit tenni kell azon sivárság enyhítésére, mely az egyház bensejét ismét eltölté. Azon vastag önzés, mely az anyagiak tekintetében a nép lelkén erőt vett, s melynek indokait fennebb fejtegettük, elfogta mintegy az egyháztól a földet, a melyen megállhasson, s a levegőt, melyet belélegzhessen. Itt bizonyult be legnagyobb mérvben, hogy a szegénység és a vallás-erkölcsi erő hiánya mily mérvben hatnak kölcsönösen egymásra!

Ha ezt az állapotot egyszóval kellene jellemeznünk, azt mondhatnók, hogy a szeretet lelke hiányzott az egyházból.

Azon egyház, mely 1857-ben 2.816,445, 1870-ben 3.144,571 lelket számlált, itt-ott gyülekezeteket zárt kebelében, melyek a vagyoni teljes tönkrejutás szélén állottak, s évtizedek

[1]) Prot. Egyh. Lap. 1860. 1170, 1179.

[2]) Ugyanezen időben (1862) a máramaros-szigethi iskola pénztáránál a hátraléki követelés 8786 frtra emelkedik! Prot. Egyh. L. 1864. 602.

[3]) Prot. Egyh. Lap. 1863. 1606. és 1865. 764.

óta összedugott kézzel nézte el mint semmisülnek meg számos egyházközségei a magokra hagyatás miatt.[1])

Elődeink, kivéve azon egyházakat, melyekre az erdélyi fejedelmek gondoskodása egy vagy más részben kiterjedt, a prot. egyházközségeket állandó jövedelmi alappal nem látták el. A földesur törvény értelmében köteles volt a lelkésznek és tanítónak némi földbirtokot adni, de e tekintetben is a lehető legnagyobb szűkkeblüség uralkodott. Már Mélius Péter keserveseen panaszkodik a világ nagyjai és az uralkodók ellen, kik fösvénységök miatt „a Krisztus tisztességére gondot nem viselnek“. Hasonlót mondhatunk rólok és a birtokosságról későbbi időket s a legutóbbi évtizedeket tekintve is. A legelő-elkülönitések alkalmával részint idevonatkozó törvény nem léte, részint a későbbinek hiányossága miatt, a vallás-erkölcsi és köznevelési célokra rendszeresen alig jutott valami, az 1848-ki rendezések alkalmával pedig semmi sem, azon oknál fogva, mert akkor a közszükségek fedezését mindenki az államtól várta. A hol több lelkészek és számos iskolák voltak, s a felosztandó terület mértföldekre terjedt ki, az egyház és iskola szemét kitörölték egy lelkész és egy tanító számára kimért fekvőséggel, miután a törvény betüje többet nem parancsolt. H.-M.-Vásárhelyen, mely 13 □ mértföldön nyulik el, a legelői illetőségből egy tanítóra eső részt adtak iskolai célokra.[2]) Debrecen roppant területéből csak 1857-ben kapott az egyház 150 hold fekvőséget először, Csorba polgármester korlátlan befolyása következtében.[3]) Falusi községekben egyátalában semmi rendszeresitett jövedelme sem volt, s nincs legtöbb helyt ma sem az egyházaknak, az egyházi adót hirből sem ismeri a nép, elégnek tartván ha a papbért és a tanítóbért fizeti. Az egyházmegyei és egyházkerületi kiadásokat

---

[1]) Az erdélyi ref. kerületben a déézsi e. megyében 1754-ben 56 anyaegyház állott fenn, mindenütt templommal, papi és tanítói lakokkal; 1863-ban már csak 22! Ugyanezen évben s kerületben volt 6 olyan egyház, melyben mind a birtok, mind a lelkek elpusztultak; melyben birtok volt, de lélek nem, szintén 6; rendszeresen leányosított egyház 27.

[2]) E szükkeblüséget 1861-ben azzal tette jóvá a város, hogy négy gymnasiumi tanár folytonos fizetését magára vállalta.

[3]) Szücs, Sz. k. Debrecen története III. 1036. Mintegy 10 évvel később a város ezer hold földet adott ingyen iskolázási alapra.

ily körülmények közt leginkább a perselypénz fedezte.[1]) A lelkész és a tanító szűken mért földjének jövedelmén kivül merőben azon cselédszerü conventiora volt utalva, melyet neki az egyes hívek tartoztak beszolgáltatni, s mely pénzből és terményből állott. Mindkettő felszámlálhatlan keserüségnek és megsirathatatlan rosznak lőn forrásává! A pénzt a hívek hajdan ezüstben fizették, később a váltópénz hozatván be, nagyon sok helyen 2½-el kisebb értékre szállították le. A kerületek megparancsolták az ezüstérték visszaállitását (Dunamellék 1835), számos gyülekezet azonban kijelentette, hogy inkább papot sem tart többé! A forradalom után a termékek és iparcikkek, valamint a munka ára emelkedvén, a régi illetmények pedig változatlanul maradván, az egyházi tisztviselők nyomora még inkább sulyosbult. Ennek enyhítésére a kerületek a stóladíjt pengőre kezdték változtatni, vagy egyébként emelni,[2]) néhol pedig a lelkészi pénzfizetéseknek eredeti ezüstlábra visszahelyezése iránt hoztak ujabb határozatokat.[3]) Az ebből származó surlódások méginkább növelték azt az elidegenedést és kölcsönös elkeseredést, melynek a termékekkel fizetés kiapadhatatlan forrása volt. A lelkész gyakran ugy találta, hogy a neki szánt termék sem mennyiségileg,[4]) sem, a mi gyakoribb volt, minőségileg nem ütötte

[1]) Hogy mily gyenge ez az alap, annak bizonyságára szolgáljanak a következő adatok: Midőn 1823-ban a convent megállapodása folytán az egyh.-megyei közigazgatási szükségek fedezésére évenként 4-szer kitétetni rendeltettek a perselyek, több egyház remonstrált az uj teher ellen. A dunamelléki kerület házipénztárának perselyeit az egyházak elöljáróságai több helyt sokáig ki sem merték tenni, mert a nép nagy ellenszenvet tanusitott irányában. Egy 4—5 ezer népességü egyházban az évi összes perselyadakozás értéke volt 1845-ben 23, 1851-ben 11, 1858-ban 45, 1861-ben 48, 1867-ben 32 o. é. frt. Egy másik 25—30 ezer népességü gyülekezetben 184⁶/₇-ben 40, 185½-ben 39, 185⁷/₈-ban 38, 186⅛-ben 60, 186⁶/₇-ben 41 o. é. frt. Ide nem számitva azon forgalomból kiment pénz és rézdarabokat, melyek a perselyben szintén találtatnak. Az előbbi egyházban az e nembeli több év óta felszaporodott gyüjtemény 1833-ban eladatott 3 frt 24 kron v. p.!

[2]) Dunántuli evangelikusok 1857-ben, a tiszántuli és tiszáninneni reformátusok 1859-ben.

[3]) A dunamelléki és dunántuli ref. kerületek 1860-ban.

[4]) Tudok rá példát, hogy az egyház vékáját néhol titkon kisebbre vették. Tiszántul kerületileg kellett elrendelni a mértékek hitelesítését (1832) s egyes megyékben rendeletet kiadni, hogy a mértékek a lelkészlakon álljanak.

meg a jogos kivánalmakat, hogy a buza szeméttel, a bor vizzel összekeverve és megrontva adatik be. Néhol az illetékek baromszám szerint számíttattak, s a hívek, midőn a fizetés ideje közelgett, eladták barmaikat. A hol a hívek kézi munkát teljesítettek, ez pontatlanul és lelkiismeretlenűl ment: a szántás karcolás volt, a takarás, gyüjtés, szénahordás, időn tul, vagy idő előtt, néhol épen vasárnap délutánokon, a közvallásosság botrányára. Néhol a hívek számának fogyása vagy növése következtében fizetési aránytalanságok állottak elő; kisebb helyeken a lakosság áttéréssel fenyegetődzött ha őt utolsó véka gabnájától is megfosztja a pap vagy a tanító. Az éhes belső ember azonban sok helyen kényszerült exequaltatni a koldus híveket. Hogy a termények beszolgáltatása körül elharapódzott visszaéléseknek eleje vétessék, a század első tizedeiben azok pénzértékre változtattak át, mely müvelet idővel, midőn a termékek ára emelkedett, teljesen megrontotta a hivatal jövedelmét.[1]) Azonban még hagyján, ha az illetékek bármikép is, de idejében megfizettettek volna. Azonban e tekintetben országosan elharapódzott hanyagság mutatkozott, még pedig legrégibb idők óta folytonosan![2]) Az egyházi hatóságok az évi hátralékok behajtását elrendelték ugyan, de e rendeletet nem volt kinek foganatosítani.

Innét érthető azon szorultság, mely, miután rajta az egyház benső ereje segíteni képtelen volt, mindenfelé kapkodott segedelemért, ugy hogy már az ötvenes évek kormánya alatt legjobbjaink köréből az a rettentő vallomás tétetett, hogy „Áldozatkészségünk kimerült, már nem lehet többé!“ jőjjön segitségünkre az állam, mert különben mindenestől elpusztulunk.[3]) Ez azonban tulzott félelem volt.

Ha igen sok helyen roszul állottak is az ügyek, de a nép nagyrésze természeténél fogva sokkal vallásosabb és jobb erkölcsü

[1]) A d—i papnak péld. régi 200 köböl buzája helyett járt 1857-ben 252 o. é. frtja, mely az akkori 7 frtos életár mellett 36 köböl buzát képviselt. A h—i lelkészek egy-egy szekér széna helyett ma is 1 frt 57 krral kárpótoltatnak. Hogy ily képtelenségeknek eleje vétessék, ujabban kerületileg határoztatott, hogy a termékek váltságdíja 5 évenként ujra állapítandó meg.

[2]) A hány egyház jegyzőkönyvébe bepillanthattam, e bajt mindenütt megtaláltam.

[3]) Baksay Dán. Sárosp. Füz. 1857. 203.

volt, hogysem egyházát fenn ne tudta volna tartani, melynek intézményeihez öszintén ragaszkodék. Ide járult még az, hogy ujabban az egyházak anyagi ügyei jobb rendbe térni kezdtek. A kerületek a biztosítás kötelezettségét kimondván az egyházakra, sőt e végett társulatilag is szövetkezvén[1]) a tűz általi tetemesebb kárvallásnak elejét vették. A legelő-elkülönítések és tagosítások következtében az egyházi tisztviselők igen sok helyen nevezetes fizetés szaporodáshoz jutottak, s takarékmagtárak szervezése által az egyházak még több helyen nem megvetendő jövedelmi forrásra tettek szert.

Egyátalában ugy látszott, hogy ez utóbbi állapotnak orvosszerét az egyetemes egyház lassanként felismerni kezdte az öntevékenységben és a munkás szeretet fejlesztésében.

S ez az a pont, melynél az utolsó évtizedben határozott javulást tudunk felmutatni.

E tekintetben az érdem legnagyobb része a pesti egyházi férfiakat illeti, kik előtt az ottani skót missió által kifejtett tevékenység is példaadólag lebeghetett. Székács József pesti ev. lelkész az 1857-ik évi Prot. Naptárban hívá fel különösen a hazai közönség figyelmét a jókedvü adakozás ügyére, s a dologgal mindjárt kisérletet is tett, a bázeli térítő-egylet számára kérvén segélyt. A felhivás eredménye az egész hazából 10 frt 33 p. kr. lett. Az ezután megindult Prot. Lapnak Ballagi Mór egyik feladatául tűzé ki ezen elhanyagolt mező művelését, s ő maga, azonkivül hogy különböző emberbaráti és egyház-iskolai célokra a lapban folyvást gyüjti az adakozásokat [2]) mindjárt eleintén egy prot. országos házipénztár alapitását inditványozá [3]) „szegény iskolák és egyházak“ segélyezése végett. Az eszme átalános érde-

[1]) A tiszántuli kerület 1865-ben Lónyay Menyhért javaslata szerint a tömeges biztosítás eszméjét karolván fel, ez által a szokottnál alacsonyabb díjak fizetése mellett még bizonyos évi osztalékot is szerzett magának. Tiszáninnen hasonlókép áll a dolog.

[2]) A szerkesztői évi számadások eredménye ez: 1860-ban (jul.—dec.) 1120; 1861-ben 3560; 1862-ben 2500, a következő években sorszerint 1430, 1950, 1230, 1110, 170, 2150, 1880, 2040, 1020 frt Összesen 1860—1871-ig 20,160 frt (az aranyat 5 frtba véve).

[3]) Prot. Egy. Lap. 1858. 105.

keltséget költött, habár az elmék nem tudtak összeegyezni azon kérdés felett: önkéntesen adakozzanak-e a pénztárba, vagy kirovás szerint, s az utóbbi esetben: lélekszám, holdak vagy közadó után-e? Azon év nyarán ifj. Vay Miklós b. példájára megkezdődtek és nagy lelkesedéssel folytak az e célu adakozások, bár Tisza Kálmán kinyilatkoztatá, hogy ezen egész eljárást nem helyeselheti, mert „az adakozások modorát meghatározni a zsinat kizárólagos joga és kötelessége."[1]) Dunamellék az „Egyetemes egyházi pénztár" tervét elkészitvén, 1861-ben inditványképen áttette a többi kerületekhez, majd ezután sikert nem remélvén, következő év őszén elhatározá, hogy a házipénztárt maga felállitja. 1863-ban Tiszáninnen, valamint Dunántul is szervezék kerületi segélypénztáraikat, Tiszántul egyetemest állít fel ugyanazon év tavaszán Tisza Kálmán inditványára.[2]) Az evangelikus kerületek e dolgot közösen fogták, s 1860-ban szegény egyházak és iskolák segélyezésére Székács fáradhatatlan buzgósága folytán „Ev. egyetemes egyházi gyámintézetet"[3]) alpítottak, a külön tanodai pénztárak ezen intézeten kivül is fenmaradván. 1859-ben kezdeményezése folytán az „Ágost. és h. h. országos árva-ápoló egylet" alapja vettetik meg Pesten.[4]) Török Pál 1860-ban a Ráday-féle könyvtárnak a pesti prot. főtanoda számára megvásárolhatása végett kért segélyt, mely célra 1861. októberig 15,000 frt gyült össze. A máramaros-szigethi iskola javára 1859—1863-ig, leginkább a tiszántuli kerületből 5000 frt gyült össze, míg a forradalom előtt egy egész egyházmegyéből összejött segély oly kevés volt, hogy néha az elküldési postadíjat sem érte fel. Egyéb főiskoláink érdekében, mint fentebb láttuk, mindjárt 1850 után megindultak az ujabb alapitványozások, Pápa, Eperjes, Pest és Debrecen költsé-

[1]) Prot. Egyh. Lap. 1858 1001.

[2]) Magyar ref. segélyegylet név alatt, mely 1868 óta évenként 2000 frtra oszt ki.

[3]) E célra már 1847-ben megkezdődtek az adakozások, melyek 1853-ig 761 frtra szaporodtak, 1870-ben már 12,832 frt osztatott ki könyöradományképen.

[4]) Bevételei 1859-től fogva az évek következése szerint ezek voltak: 4093, 4730, 5344, 5805, 5301, 7779, 8173, 8005, 10,470, 15,698 frt (1868-ban). Évek óta ezen intézet élén is Ballagi Mór áll.

ges építkezéseket tettek[1]) s a tanárok számát és fizetését emelték. Révész Imre 1858-ban a moldva-oláhországi missio ügyében hivá fel a közfigyelmet, s példája után e célra is megindultak az adakozások, ugy hogy 1861-ben Celdér Márton vándorlelkész megkezdheté ott működését.[2]) A diasporában élő bánsági és aradmegyei hiveket Hajnal Ábel esperes látogatja 1864 óta, s számukra lelkészi állomásokat szervez. A dunamelléki kerület a szlavoniai magyar reformátusokról;[3]) a dunántuli evang. kerület és a somogyi evang. egyházmegye szlavoniai hitsorsosairól gondoskodik.[4])

Hogy a társadalom alsó osztályánál az adakozási hajlam ma nagyobb lenne, mint ezelőtt évtizedekkel: teljességgel nem lehet állítani, sőt számos helyen az ellenkező áll, hol azon kegyeleti és „isten dicsőségére“ szánt adakozások is kidivatoztak, melyek valamikor szokásban lehettek. Hanem az is kétségbevonhatatlan, hogy ma ezen az uton olyanok adják vallásosságuknak hathatós jelét, kiktől ilyesmit ezelőtt kevésbé tapasztaltunk.

Végig tekintve azon nagyon hiányos névsoron, a melyet e tekintetben összeállítani hatalmamban állott,[5]) lehetetlen egy egész

[1]) Eperjes 1859-ig itthon 30,000 frtot gyüjtött. Debrecennek a fedeleztetés pár évvel később ugyanennyibe került, az épület négyszegre kiegészítésének, — melyet főleg a halhatatlan emlékü Balogh Péter sürgetett, — költsége 1869-ben 159,000 frtra tétetett.

[2]) A Prot. Egyh. L. hasábjain 1861-ben több mint 1600; 1862-ben ugyanennyi; 1863-ban több mint 1200 frt gyült e célra. 1865 óta a vezetők egyenetlenkedései miatt a magyar közönség pártfogása elfordult az ügytől. Részint ezen erőből, részint az angol térítő egyletekéből imaház és iskola épült Pitesten, Galacon, Ploesten, Szászkuton, Kalaráson és Brailán.

[3]) Prot. Egyh. Lap. 1867. 58. és 667.

[4]) U. o. 879. és 1868. 1091.

[5]) Itt csak azok említtetnek, melyek a Prot Egy. Lap 14 éves folyamában feltalálhatók voltak s adományaik 1000 o. é. frtra mennek vagy azt tulhaladják.

Aldoboly község 1000 frt sz.-györgyi iskolára.

Alsó Zsigmondné 900 hold föld s két ház egy-egy évi jövedelmét erdélyi több egyháznak és iskolának és a kolozsvári muzeumnak.

Arenstein József s neje 1000 frt a pápai ref. tanítóképezdének.

Bakó Andrásné 2000 frt n.-váradi ref. iskolának.

Baldácsi Antal báró évi 630 frt a pesti prot. főiskolának, 1000 frt a dunamelléki r. k. lelkészi és tanítói gyámintézetnek, 1000 frt a komáromi egyházmegyei lelkészi intézetnek.

osztály élénk részvétét és nemeslelküségét észre nem venni ezekből az adományozásokból. S ez oly kedvező fordulat, melynek

---

Balassa Antal mintegy 100—120,000 frtnyi fekvőség a pesti ref. gymnasiumnak, és mintegy 50—60,000 frtnyi fekvőség a pápai föiskolának.

Bánfi Pálné Borbély Anna 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Báron Benedek 12,000 frt brassóvidéki hét faluban lakó magy. evangelikusoknak.

Bató István és neje 4558 frt a miskolci ref. egyház harangjára, 2600 frt ref. ur-asztal készletre és a ref. gymnasiumnak.

Békés város 660 hold föld ref. egyházi és nevelési célokra.

Belevári Ferenc 10,000 frt a csurgói tápintézetre.

Blankenstein Gy. 1050 frt a n.-váradi ref. templomra.

Bodrogi Gy.-né sz-udvarhelyi l. iskolát, és 4200 frt a baconi l. iskolára.

Boda Pál 5000 frt nemes-ladányi ev. egyháznak.

B.-Csaba 40,000 frt nevelési célokra.

Csetnek város 10,000 frt az evang. és kath. egyházak számára.

Csontos Lajos 150 holdnyi fekvőséget a pesti ref. főiskolának.

Debrecen város 1000 hold földet az elemi iskoláknak, 150 hold földet a debreceni ref. egyháznak, 180,000 frt szegényápoldára.

Derecske város 4205 frt a ref. gymnasium számára.

Dessewffy Trajtler Kata fekvőséget a szentiványi ev. egyháznak.

Dénes Ferenc 1000 frt és évi 40 mérő buza a vértesaljai egyh.-megy. lelkészi gyámoldának.

Dobsina város 84,000 frt ev. reáliskolára.

Dorottya főhercegnő a budai ev. özv. papnéknak 4000 frt.

Dudok József egy házat és 800 frt miskolci ref. l. iskolára.

Egresi Lajos kapitány 1100 frt a mondri, miszlaki és pozsonyi ref. és evang. egyházaknak.

Ferenc József király ő fels. mint szőlőbirtokos 1000 frt a tolcsvai ref. egyháznak.

Fogarasi János 3000 frt a barsmárki, szikszói és sárospataki iskolák számára.

Gál Istvánné Kovács Mária 1300 frt különböző egyházi célokra.

Gózon Kálmán 24,000 frt a kiskunhalasi főgymnasiumnak.

Gyürki Pálné Vay Erzsébet 1000 frt a szigeti gymnasiumnak, és 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Háber egy emeletes házat a hátszegi ref. egyháznak.

Halász László 3000 frt gyönki gymnasiumnak.

Hunfalvy Pál és neje 2000 frt a pesti ev. gyámintézetnek.

Huszár Kálmán 20,000 frt a pápai főiskolának.

Jakabfalvai András egy könyvtárt a miskolci ref. gymnasiumnak.

áldó hatása nem sokáig maradhat követés nélkül a nép alsó rétegében sem.

Jenei Sándor mintegy 2150 frt a kecskeméti főiskolának.

Juhász János 1000 frt abádi egyház harangjára.

Káldi Miklós 13.500 frt a váci ev. egyháznak, T.-Szelének 5000 frt.

Kanyó Mihály 600 arany és 6000 frt a debreceni főiskolára.

Kazinci János 3976 frt a bánóci ref. templomra.

Kern Zsuzsána 5000 frt a soproni ev. főtanodának.

Kecskemét város 60 hold föld a ref. egyháznak.

Kis József 1000 frt etyeki ref. egyháznak.

Konkolyi Lászlóné 1000 frt pápai gymnasiumnak.

Koren Pál 100 köböl buzát a pitvárosi ev. templomnak.

Kovács Istvánné 1600 frt lacházai ref. egyháznak.

Kovács Sebestyén Endre 1200 frt drégelpalánki egyh.-megy. tanítóképezdének.

Kovásznai Kovács Lőrinc 1100 frt szathmári l. iskolára.

Kun Bertalanné Lacai Sz. Susána 1500 frt iskolai célokra.

Kun Gothard gr. 9000 frt szászvárosi algymnasiumnak és ref. egyházaknak

Kunszentmiklós közbirtokossága évi 2400 frttal gymnasium fenntartásához.

Kurc Ferenc földet és pénzt és házat a bölcskei egyháznak.

Liedemann Róza 1000 frt az ev. gyámintézetnek.

Lónyai Menyhért 1000 frt a szerémségi missióra.

Lónyai Menyhért pénzügyminiszter előterjesztésére a király 8147 frt ára faanyagot a mar.-szigeti lyceumnak.

Madarász testv. 2200 frt a pécsi ev. templomra.

Madarász E. ifj. 2000 frt a pécsi ev. templomra.

Madas Károly 1000 frt a pesti prot. főiskola könyvtár épületére.

Martini Anna 20,000 frt a pozsonyi ev. lyceumnak.

Mezőtúr alsó része 5000 frt iskolai célokra.

Mikó Imre gr. 4000 frt a kolozsvári ref. főiskolára.

Nádasi 2000 frt a pécsi ev. templomra.

Nagy József 31,000 frt a losonci ref. iskolának s az ottani lelkészözvegyek nyugdijazására, debreceni collegiumnak 10,000 frt, 9240 frt a pacséri ref. egyháznak.

Nagy Ignác 4000 frt a tolcsvai ref. templomra.

Nyáradi János 300 frt jövedelmező föld a csurgói ref. algymnasiumnak, 20,000 a csurgói iskolának.

Nyiregyháza város 100,000 frt a nyiregyházi ev. algymnasiumnak, 2100 frt eperjesi collegiumnak.

Pálfi János 1800 frt a pozsonyi ev. egyház és lyceumnak.

Az egyházak buzgósága tetemes mérvben nyilatkozott uj épitmények létrehozatalában s a régiek átalakitása vagy kijavitá-

---

Pálóci Horváth Mária 10,000 frt a sárospataki főiskolára, 1800 frt pesti protest. főiskola könyvtár épületére. Később 1867-ben mintegy egy millió frtnyi érték különböző egyház-iskolai célokra.

Pataki János és neje 1000 frt a sárospataki főiskolának..

Peja Magdolna 1800 frtos házat a pesti prot. árvaháznak

Prónay Gábor b. 1000 frt a rozsnyói főiskolára, 13,000 frt acsai templomra, 4000 frt e. e gyámintézetre.

Podmanicki-Beleznay-család 16,000 frt a selmeci főtanodának.

Podmanicki László b. egy templomot és iskolát épített és a tanítónak évi 50 frt, 10 kila rozs, 4 öl fa alapít, és 10 hold földet ajándékozott a dengelegi ev. egyháznak.

Pulszky Ferenc és Ákos 1250 frt és évi 550 frt, 12 kila buzát, 60 öl fát örök időkre széchényi ref. egyháznak és 1000 frt az eperjesi collegiumnak.

Gr. Ráday-család 10,000 frt könyveket a pesti prot. főiskolának.

Radó János és neje 1000 frt a kakcsanyi ev. templomra.

Ragáli Károlyné Kubinyi H. 1000 frt a sárospataki tápintézetre.

Rajner György 10,000 frt a kézsmárki lyceumnak

Gr. Rhédey János 130,000 frt iskolai célokra.

Rédei László fekvőség a debreceni és sárospataki főiskolának.

Ruprecht János gyermekei 11,350 frt soproni ev. egyház iskoláknak.

Szabó Pál 3100 frt és 500 db. könyv a siteri egyház és iskolának.

Szentiványi Bogmér Vince 6000 kötetnyi könyvtár a pesti ev. gymnasiumnak.

Szepesi Péter 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Szontágh 2000 frt a pécsi ev templomra.

Szücs Lajos és neje 1260 frt pesti prot. főiskolának.

Sárközi Gedeonné 1152 frt buzai ref. egyháznak.

Schiller Ernesztine 1000 frt pesti ev. tót egyháznak.

Sipos Mihályné 5000 frt a kecskeméti főiskolának.

Schöeller Sándor és Pál 1000 frt a lévai ev. paplakra.

Staffenberger Alajos és Luiza 2000 frt a pesti ref. papnöveldének.

Stozz József 1000 frt a csurgói gymnasiumnak.

Stolcz János 1000 frt a csurgói algymnasiumnak.

Tatrangi Sándor és neje 4500 frt, ház és 70 köbnyi földet az uzoni ref. iskolának.

Teleki Gyula gróf 2000 frt a pápai jogacademiának.

Teleki Sándor gróf 1575 frt domestikára, 900 frt a szerémségi missióra.

Teleki Domokos gróf 5000 frt a vásárhelyi főiskolának.

Tisza László 1550 frt a kézdi-orbai iskolai célokra.

Trangusz testvérek 135,000 frt az iglói gymnasiumnak.

sában. Csak maga a Prot. Lap 124 egészen ujból előállitott vagy tetemes költséggel átalakitott templom és torony építtetését jegyezte fel.[1])

T. Sz. Miklós 1000 frt a ref. tanulók tandíja pótlására.

Ujházi József és neje, pap és iskolák 30 hold föld s évi 1200 frt örök időre szóló járadék a lendaméri ev. egyháznak.

B. Vay Miklós id. és neje 2000 frt a sárospataki főiskolának.

Vajna László 1000 frt a zágoni ref. iskolának.

Vörös Luiza, Cs. Tóth Sándorné 8242 frt a győri ev. egyháznak.

Zágon község 20,000 frt a ref. iskolának.

Zichy Henrik gróf 1000 frt a mosonmegyei ev. iskoláknak.

Zsedényi Ede 1000 frt a tiszai kerületi nyugdij-intézetnek, 550 frt az ev. gymnasiumoknak, 2000 frt a nyiregyházi ev. képezdének, 1100 frt a népiskola, tanitó és tanulóknak, 1000 frt a miskolczi ev toronyra, 2500 frt a tiszai kerület ev. egyházaknak és tanítóknak, 100 frt a k. k. gymnasiumoknak, 1000 frt az eperjesi collegiumnak, 2000 frt a n.-rőcei tót gymnasiumnak.

Zsoldos Imre 1100 frt az egri ref. egyháznak.

Zsoldos Sándor 1000 frt és két darab szőlőt a hevesi ref. egyháznak.

[1]) Azon egyházak névsora, hol templom és torony építtetés történt, a következő: Acsa ev., Abrudbánya, Arad ev, Alsó-Nána r., Alsó-Ság ev., Alsó-Siménfalva r.

Babarc r., Bicske r., Banóc r., Barabás r., Berzéte r., Betzdorf r., Bodola r., Butyin ev.

Cegléd.

Csabdi, Csákvár ev., Csaltó r., Csuza r.

Daróc r., Dengeleg ev., D.-Pataj, Diószeg r.

Ercsi.

Farmos ev., Felsölövő ev.

Galambok ev., Gesztely r., Gödöllő r., Gömör Panyit ev.

Győr ev.

Heréd ev., Hidvég r.

Ireg r., Irsa r.

Jabakfalva ev., Jánosháza ev., Jászberény r.

Karcag r., Kecskemét r., Kécs r., K.-Nyók r., Köröshegy, Köbölkút r., Kiszács ev., Krizba ev., Kis-Sz.-Miklós r., Kisasszond r., Kórógy r., Kócs r.

Losonc ev. és r. Liszó ev., Lovász Patona ev.

Maros-Vásárhely ev., Madaras r., Marócsa r., Maroshida ev., Medarcs ev., Ménfő ev., Mérges ev., Miszla ev., Miskolcz r. és ev.

Nágocs r., N.-Décs ev., Nyir r.

Path ev., Patró ev., Pákozd ev., Pest ev. és r. német, Pécel r.

Retz r., Réthe r, Répce-Lakcsány ev.

Szász ev., Szolnok r., Szend ev., Szemeria r., Szentmihály u., Szeghalom r., Szerdahely, Szepetnek ev., Szeszta r.

Ugyancsak a tettekben nyilatkozó buzgóság jellemzésére megemlítjük, hogy a Prot. Lap ujabbi folyamában 104 iskolának találtuk feljegyezve uj épületekkel való ellátását s 90 helyről jegyeztünk össze tudósitást uj lelkészlakok állitásáról[1]) noha köztudomáson van, hogy ezen épitkezések egy részében külföldi hitrokonaink segitségével is éltünk.[2])

Az alatt míg a legfőbb erkölcsi törvény, a szeretet, ily mérvben érvényesité magát egyházi életünkben, a vallásos öntudat ébredésének és fejlődésének jelei is mind nagyobb számmal mutatkozának; s a mint a közszellem e tárgy felett sajtó utján is nyilvánulni kezdett s irodalmunkban magának saját közegeket talált: megkezdődött az a feletti nyomozódás, hogy miféle szellemléleti irányzatnak lehet tulajdonítani a vallás-erkölcsiség és egyháziasság nagymérvü elhanyatlását, s miképen lehetne ezen segíteni?

Ezzel meg volt nyitva a sorompó a különböző theologiai felfogások előtt s a biblia- és hittudományi eszméknek egyszerre

---

Sár-Sz -Miklós ev., S.-Kaza r., Stola ev., Sopron ev.

Takó (Somogym.) r., Tája r., Teleki r., Torvaj, Tök r., Tószeg r., Tolcsva r., Tót-Keresztur r., Tót-Földvár ev., T.-Ujlak r.

Ujvidék r.

Vadna r., Vác r., Valk r., Vörösmart r.

Zukmantel ev.

Zsidd ev.

[1]) Nálunk az egyházi statistika nem léte miatt, eféle adatok hiányosságuknál fogva, a mellett, hogy összeszedésök igen sok időt kiván, utoljára is csak igen tökéletlen képét adják a dolgok állásának. Egyáltalában a magyar prot. egyház megbecsülhetné már magát annyira, hogy egyetemlegesen intézkednék a statistikai adatok gyüjtése és további egyöntetü jegyzése érdekében. Mert most teljes sötétség és zürzavar uralkodik, ugy hogy magok a kerületek sem tudják mi van és mi nincs az egyes egyházakban. Ha másképp nem történhetnék, a névsorokat kellene egyenlő rovatok szerint késziteni, melyek kiterjeszkednének a templomokra és tanszobákra, a házaspárok, az elváltak, a törvénytelen születtek és az úrvacsorával élők, az áttértek számára, az egyházközségek vagyoni állására, a lelkészi és tanitói fizetések pénzértékére, az egyházi adóra és kegyadományokra, az elhunyt tisztviselőkre, valamint sok egyéb más dolgokra is. Önismeret nélkül kevésre boldogulunk.

[2]) Csak maga a Gusztáv Adolf-egylet fenállásától kezdve 1870-ig mintegy 5—6 száz ezer forintot küldözött be már hozzánk. Ezenkivül tetemes mérvü adományokat nyertünk Angolországból és Hollandiából.

oly élénk harca keletkezett, minőhöz foghatót a magyar prot. egyház a reformatió százada óta nem látott.

Már említők, hogy nálunk a protestantismus a forradalom előtt a legszabadabb eszmék előtt tárt kaput. Irodalmi képviselője a rationalismusnak, ki azt a theologiában rendszeres mű által képviselte volna, nem volt ugyan, s a hivatalosan uralkodó egyházi cenzura miatt nem is lehetett, de a titkos hívek annál nagyobb számmal valának. Dacára, hogy a Metternich-féle kormány sokáig elzárva tartotta utazó papnövendékeink előtt a külföldet, nehogy onnét ártalmas felvilágosodást hordjanak haza: mindazáltal, sőt csak azért is leginkább ennek kápráztató fényére maradtak csüggesztve az igehirdetők szemei, annyival inkább, mert a confessionalismus hívei, a szomszéd Németországban, mint a katholicismus kenyerespajtásai voltak ismeretesek, a mi nálunk gyülöletes volt. A régi „Prot. Egyházi és Isk. Lap" is ezen irányról volt ismeretes, habár annak ismeretes felületességét szerencsésen kerülte, s a pietismus iránt is inkább rokon- mint ellenszenvet tanusított. Fáy András fejtegette a reformatió folytonosságának elvét, s a hitvallások kijavitása szükségességét. [1]) Somossy (S.-Patak) és Aranyi (Debrecen) hittanárok a Kant szelleméből merítő theologiának voltak elkésett epigonjai, kik a hivatalos rendszabályok által megkötözve, következetesen semmiféle elvet sem vihettek keresztül, s épen e miatt, hogy t. i. a tanszékeken az egyháznak, nem pedig az alanyi meggyőződésnek tolmácsaiként ültek, minden hűséges szolgálataik mellett sem tudtak őszinte lelkesedést támasztani tudományuk és a hit iránt. Erdélyben az orthodoxia még kevésbé volt iskolailag elszíntelenitve, hol Antal a 16-ik század theologiáját reprodukálta volt, mindazáltal a rationalismus a század eleje óta ott is nagy tért foglalt el. [2]) Szabadabb kifejezést nyertek az észszerüségi nézetek az egyházi beszédekben, melyek a nélkül, hogy a sarkalatos dogmákat nyíltan megtámadták volna: a csodaszerűség elmagyarázásától, élettelen okoskodásoktól, a száraz moralizálástól, olykor a vizenyős érzelgősségtől nyertek határozott jellemet. Az espereseknek tisztökben állott a fiatal papok beszédeit átvizsgálni, s Tiszántúl a század eleje táján nehány hivatalnokot

[1]) Óramutató.

[2]) Salamon Józs. Prot. Egyh. L. 1858: 865.

a helvét hitvallástól eltérés miatt felfüggesztettek, [1]) másutt is próbáltak koronként hasonló rendszabályokhoz nyúlni, (Márton és Papp István) azok ellen, kik a confessiók csalhatatlanságában nem biztak, azonban szigorral és rendszabályokkal a később általánossá vált irányzaton változtatni, s a symbolicus könyvek tekintélyét a lelkekben helyreállítani nem lehetett. „A métej annyira elborította az egyházat, hogy sokan talán szégyennek tartották volna annak zászlója alá nem állani.“ [2])

A közrémület, melyet a nemzeti katastróf okozott, a supranaturalisták malmára hajtá a vizet. Némelyek az egész szerencsétlenségért hajlandók voltak a rationalistákat tenni felelőssé, az eláradt egyháziatlanságért pedig egyenesen őket vádolák. A hallatlan zsarnokság, melyet a kormány minden irányban gyakorolt [3]) a szabad vallási meggyőződés embereire is természetesen súlyosan nehezült; mit némely igazhitüek nem csekély elégtétel gyanánt tartottak s elveik győzelmére magyaráztak. E fölületes vigasztalásnál komolyabb volt a szemrehányás, melyet az a nép bibliai hitének megrendüléséért, vallásosságának és erkölcsének megapadásáért az ellenpártiaknak tettek. Hogy a belbuzgóság oda van, úgy mondának, annak oka a liberál eszmék terjedése, mert e miatt nem hiszi a nép többé a Krisztusban való megigazulást, a szent irat ihletését, s oka még az egyesítési törekvés [4])

[1]) Sas János diószegi lelkészt 1799-ben és Ország Pál szathmári egyház megyei tanitót 1821-ben.

[2]) Első Prot. Egyh. Lap. 1858 : 48. v. ö. 1866. 455.

[3]) Egyebek közt eltiltá a kormány Simon „keresztyén vallás tantételekben és biblia mondatokban“ czímü müvét, rational s iránya miatt.

[4]) A két prot. felekezet egyesítésének eszméje 1841 óta sokakat foglalkodtatott nálunk, s elismeréssel emeljük ki, hogy az evangelikusok által nagyobb előszeretettel ápoltatott, mint a reformatusoknál. Azonban épen e miatt is ott a külön nemzetiségü hívek közt sokféle félreértések és izgatásuk anyagáúl szolgált. Egyébiránt a nézetek e tárgyban kezdet óta nem voltak kellően tisztázva. Igy péld. Székács „dogmatikus, symbolikus és confessionalis uniot nem akart, ellenben igen sokan ilyet akartak. A forradalom utáni közös lesujtatás ismét felköltötte némelyekben az egyesités vágyát, s ezen ügy hőkeblü barátja és országos indítványozója Zay Károly gróf még egyszer fölemelte szavát ezen érdekből (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1865 : 1506) fejtegetvén, hogy ő mind a tanra, mind az anyagi kérdésekre nézve mily kivihetőnek tartja az egyesülést. Sokan osztották a gróf nézeteit, mások azonban mutatták a nehézsége-

is, melyet a két protestans egyház közt némelyek sürgettek[1].)

A szabadabb irány hívei pedig a vallásosság hanyatlásáért az orthodoxiának tettek szemrehányásokat, mely magával a természeti és az ész törvényekkel minduntalan ellenkezésbe jövő hit-rendszerével s azon alapuló kultusával a mai kor fiát elidegeníti magától, mely a vallásban olyan hitcikkekre fekteti a fősúlyt, melyek egy embert sem tettek jobbá és kegyesebbé, s mely a maga türelmetlen természeténél fogva elvadítja az egyháztól mindazokat, kik képmutatók lenni nem akarnak.

A kölcsönös szemrehányások azon közös alapból indulnak ki, a melyen föltételezik egyfelől, hogy merőben az egyéni természettől függ egyik vagy másik irányzat követése, másfelől, hogy a vallásosság vagy vallástalanság ezen irányzatok bármelyikével az okozat és ok viszonyában áll. Ezen föltétel azonban hibás.

Kétségen kivül igaz, hogy a vallásos hit napjainkban nem az a mi hajdan volt, nem is az a minek lennie kellene, hanem ami lehet. Ha a legközönségesebb emberek nyilatkozatait ellessük az egyház sarkalatos tanai felől, ép oly kevéssé fog az megfelelni a 16-ik század tantételeinek, mint a 19-ikéinek. Ha a személyes élő istenbe vetett hitet és az erkölcsi főparancsokat leszámítjuk: azontúl merő zavar és homályosság áll előttünk, miből az igazhitüség ép ugy kimagyarázhatja a maga előnyét, mint a szabad irány. A nép a felekezeti váltanoknak mégcsak sejtelmével sem birván, kultusában látja megszemélyesitve egész vallását, s minden vallássá lesz előtte, a mi annak keretébe beilleszthető, első rendben pedig maga a keret. Mindenesetre olyan a hittan, a minő a nép mivelődési fokozatának megfelel. A bárdolatlan oláh még őszintén hisz az ördögben, ki őt nyavalyákkal gyötri, a magyarfaj e tekintetben már eretnek, habár a kisértetlátástól még szintén nem tudott megszabadulni; a napszámos református asszony még jó lelkiismerettel böjtöl, a mit a szélesebb látkörü gazdaember már

ket, melyek a hittani alapelvek, a rítus, a szervezet, az átalános jellem és nemzetiség különbsége miatt felmerülnek, s melyek miatt csupán a felekezet közti ügyek elintézésére javasoltak egy közös hatóságot.

[1]) Mockovcsák. Hitéletünk hiányai.

nem cselekszik; a falusi földmives még imádkoztat esőért, szárazságért, a szerint amint gazdálkodása kivánja, de a vásárokra járó iparos már egészen a természet urára bizza ezt a dolgot; a szegény vak asszony örül, ha az úrvacsorai kenyérből egy kis morzsalékot elrejthet betegsége esetére, a művelt delnő az egész szertartásban egyáltalában semmi vonzót nem lát, s ha teheti inkább misére megy, hol szép éneket hall; kegyes öregjeink, kiket semmi időjárás fel nem tartóztathat a templomba menetelben, a legszentebb hittel várják szószerint a dicsőség hervadhatatlan koronáját, mely homlokukra fog tétetni, de a kántor, ki előttök énekel, már máskép képzeli az egek dicsőségét, és igy tovább. Nevetséges dolog hinni, hogy valamely nép, mely tudatlanságában megmarad, normalis viszonyok közt vallásán változtasson. A mi a nép meggyőződésében és előitéletében gyökerezik, ki nem irtható onnét, még akkor sem, ha az mint alárendelt értékü dolog a vallással teljességgel nem érintkezik, mint ezt a számnélküli babonák példája mutatja, melyek ellen hasztalan minden előterjesztés és minden példaadás. Midőn pedig valami a legszentebbel áll közeli vonatkozásban: a megváltoztatásnak kisérlete több kárt okozna mint hasznot, azonfelül, hogy teljesen sikertelen maradna. Ha a nép értelme sötét, ha esze fejletlen, ha ismeretei pangásban vannak, sohasem juthat el a tökéletesebb vallásra. — „Az olyan ország“ ugymond az emberi nem természetének egyik kitünő buvárja „mely régi tudatlanságát folytatja, mindig régi vallása mellett marad. A nagyon tudatlan nép épen tudatlanságánál fogva fog olyan valláshoz vonzódni, mely tele van csodával, mely számtalan istenekről beszél, s mindent ami előfordul, ezen istenek közvetlen beavatkozásának ró fel. Viszont olyan nép, melyet tudománya a tények helyesebb megitélésére képesít, s mely a kétkedés nehéz feladatát megszokta, kevésbé csodás és kevésbé felötlő vallást fog követni, olyat, mely hiszékenységét nem veszi annyira igénybe.“ [1]) A vallásosság abban az értelemben, melyben mi vesszük, valamint az erkölcs is független ezen különböző fokozatu hitnézetektől. Az istennek tetsző élet és kegyesség a szabadabb hittani meggyőződések mellett szintugy lehetséges, amint a

[1]) Buckle, Geschichte der Civilisation. Leipzig. 1864. I. I. 219.

legkifogástalanabb igazhitüség sem óv meg szörnyű gonoszságok elkövetésétől; ami azt mutatja, hogy a vallás dogmai oldala nem tartozik annak lényegéhez. Hazánkban a negyvenes évek rationalismusa a millió jobbágyok szolgaságát megszüntetvén s a felekezetek jogegyenlőségét kimondván — nagyobb vallásosságnak és jobb erkölcsnek adta bizonyságát, mint az erényes igazhitüség, mely a népek elnyomásával és a különhitüek üldözésével szépen megbarátkozott. Gondoljunk Servet és Dávid Ferenc történetére, Debrecen város végzésére, melyben a ref. vallást elhagyók halállal fenyegettetnek, azon embertelenségekre, melyekkel a protestáns orthodoxia, a hol virágzik, ma is körül veszi magát (Meklenburg, Skotia [1]), Svédország), s akkor be k ll vallanunk, hogy a hitnézetek mellotti nagybuzgóság, erőszakos természeténél fogva, végképen gyanussá tette magát. Azon hit, mely oly kérdésekben, melyek felett az emberiség felekezetekre szakadt, kizárólagos csalhatatlanságot követel magának s a másként hivőket kölcsönösen kiátkozza, nem a valódi igazság kifejezése többé, melyre a vallásnak törekednie kell, hanem a szenvedély szava, mely önmagát állitja fel törvényül. Történelmi igazság, hogy a spanyol inquisitorok legnagyobb része a legfeddhetetlenebb életet folytatott, de vallás-erkölcsiség-e ez, mely isten nevében kikeresett kínok közt gyilkolt? kicsoda vethetne a jezsuiták szemére nyilvános eretnekséget? de mit ér, ha e mellett egyszersmint átkaivá válnak a családnak, a társadalomnak és az államnak? Nem kifogástalan volt-e Róma igazhitüsége, s nem párosult-e ezzel a családi és állami élet legnagyobb elfajulása?

Egyátalában az orthodoxiának, midőn a hitnézetek új alakzatai ellen neheztel, nincs igaza, nemcsak azért, mert az eszmék ezen fejlődése az általános műveltség terjedésének szükségképeni következménye, hanem azért sem, mert a szabadabb hittani irány is az őszinte vallásosság és erkölcsiség ápolását tűzte célul, az igazhitüséggel együtt küzd a közös feladat megfejtése utjában álló elemek ellen.

[1]) A mi Scótiát látott theologusaink nem győzik eléggé magasztalni ezen ország hitbuzgóságát, de az angolok, kik az ottani életet még jobban ismerik, feljegyzik azon tudatlanságot és erkölcsi vadságot is, melyet maga körül terjeszt. Buckle, Geschichte der Civilisation. Leipzig II. 227 és II. 571.

Fegyvereik azonban egészen különbözők.

A mi a vallás-erkölcsiségnek legnagyobb akadálya, a lelki tehetségek alapszerkezete, az önzés és anyagiasság szertelen elterjedése: a szabadelvüség ez ellen a szellem fegyvereivel harczol, az igazhitüség pedig a tett fegyvereivel. A munka egészen hasonlít a nap és a szél eljárásához, midőn a felett versenyeztek, hogy a vándorló legénynyel melyik fogja letétetni köpönyegét. Az igazhitüség minduntalan erőszakot alkalmaz, s az eredmény az, hogy a legény csak annál inkább beleburkolódzik köpenyébe. A türelmetlenség, melylyel a feladatot megoldani akarja, mindig roszszabbá teszi a helyzetet, mert ha az emberek szabadon nem nyilváníthatják gondolataikat, szokássa válik nálok a képmutatás, az őszinteség az élet minden viszonyaiban eltünik, s a csalás és hazugság oly erkölcsi felfordultságot idéz elő, melyben megutálhatja önmagát az emberiség.

Miután tehát a gyakorlati élet kimutatja, hogy a vallás-erkölcsiség mindkét hittani irány mellett virágozhatik, s hogy az orthodoxiát is leginkább türelmetlensége teszi rosszá: e körülmény elméleti és tudományos felvilágosítást kivánt tőlünk, ennélfogva rávezetett a hit sarkalatos tanainak s a vallás lényegének beható ellemzésére.

Ballagi Mór volt az első, ki őszinte és egyenes szót nyilvánított a hittani meggyőződések körül, s nálunk egyszer-mindenkorra véget vetett azon kinlódásnak, mely a vallási és egyházi működés főfeladatát az új bornak ó-tömlőbe való töltögetésében s a megbetegedett egyházi életnek külsőleges varázsszerek általi kuruzslásában keresgeté.

Miután P e t i József, előbb kecskeméti, majd pesti tanár, a hittani fejlődés eddigi fokát tudományosan constatálta,[1]) Ballagi rámutatott azon szükségre, hogy a hit lényeges kérdéseit további komoly és szabad vizsgálat alá kell vennünk, különben a szellemi élet soha sem fog köztünk megújulni; s ezzel egyidejüleg „Krisztus feltámadása" felett érdekes vita kezdetett meg, mely csakhamar önálló irodalmi művekbe is átment,[2]) majd ugyancsak ő

---

[1]) Kecsk. Közl. I., II. és III.

[2]) F i l ó L. Feltámadás és spiritualismus, vagyis védelme a Jézus testi feltámadása igazságának. Kecskemét 1862. Ballagi. Tájékozás a theologia mezején. Pest, 1862. — Filó. A keresztyén hit védelme.

tanulmányainak folytonos sorozatát tette közzé a bibliai nyelvészet és itészet, valamint Jézus életé köréből. Szeremlei Gábor már előbb közrebocsátá a maga „Vallástudományát", mely legkitűnőbb rendszeres mű e szakban az utolsó félszázad alatt nálunk megjelentek között. Bauhofer, Fabo A. és Révész Imre egyháztörténelemi művek közrebocsátásával világosíták meg multunkat s terjeszték az egyház iránti érdekeltséget. Ez utóbbi, valamint Papp István, Herepei, Ince, Török Pál, Fördős, Szász Károly, Tompa, Dobos, Szoboszlai P. István, Heiszler stb. a gyakorlati lelkipásztorkodásra tartozó munkák készitésében és közrebocsátásában; Farkas, Kiss János, Heiszler, Zsarnay, Kolozs, Kun Bertalan stb., pedig theologiai kézikönyvek szerkesztése által gazdagították irodalmunkat; Révész Bálint, Dobos, Szász Károly stb., imakönyveket irtak. E serény munkálkodásban a „Sárospataki Füzetek" és a „Prot. Egyh. Lap" [1]) részint az anyagok gyüjtése, részint a vezéreszmék fejtegetése, részint a gyakorlati élet ellenőrzése és irányzása tekintetéből buzgó részt vettek s egyszersmind az itészet tisztét is teljesítették; ellenben a kerületekben mind-eddig nem lehetett nagyobb érdeklődést költeni az egyházi élet irodalmi forrásának és eszközeinek hivatásszerü ápolására, minek kiáltó bizonysága egyebek között botrányosan elavult és hibás bibliafordításunk és reformált énekes könyvünk ügye. [2]) Az utóbbi években Révész Imre alapított egy irodalmi vállalatot, „Magy. prot. Egyh. és Isk. Figyelmező" név alatt, melyben az orthodoxia egész türelmetlenségével küzd a reformirány hívei ellen, mig viszont ezek a Kovács Albert szerkesztése alatti „Egyházi

[1]) E lapnak tudományos melléklete. A Prot. tudományos Szemle 1870 óta.

[2]) Az énekeskönyv javításának szüksége nálunk már 1848 előtt irodalmilag elvolt ismerve. A tiszáninneniek inditványára az 1867. convent is sürgeté azon ügy elintézését, mely csakhamar élénk részvétet költött. A reformhoz Ivánka G. zenetudományi (S. P. Füzetek 1858 és 1859), Erdélyi (u, o. 1864 : 846) és többen becses költészeti ujjmutatásokat és adalékokat nyujtottak. A kerületek bizottságilag és egyházmegyeszerte tárgyaltatták is e kérdést, végre azonban elaludni hagyták, miben a pénzügyi féltékenységnek is nem kis része van. Az elnyomatás korszaka pedig, midőn több jeles költőnk élt, a ki ma már nincsen (Erdélyi, Tompa, Baksay D.), ily mü létrehozására különösen alkalmas lett volna!

Reform"-ban, „Erdélyi prot. Közlöny"-ben, valamint az erdélyi unitáriusok folyóiratában „A keresztyén Magvető"-ben nyertek ujabb kitünő szövetségeseket.

Végre azok, kik a protestantismus egyetemesebb és mélyebb felfogását, a hittani eszméknek a lelkiismereti szabadság alapján Jézus szellemében való korszerű értését, s a vallásosság hamvadozó tüze felélesztését tüzték ki törekvésük céljául, hogy eszméiket a társadalom rétegeibe annál jobban átültethessék, s a szétágazó és ellenkező törekvéseken annál inkább diadalmaskodhassának, „Protestáns egylet" név alatt társulatilag szervezkedének. [1])

Ezen egylet egyik legszebb és legreményteljesebb gyümölcse azon vallási ébredésnek, melyet a magyar keresztyén egyház élete az utóbbi időben feltüntet.

---

[1]) A „Prot.-Egyl." törekvéseiben sok rokonságot mutat fel a németországi Protestanten-Verein-nal, melynek nevét is átvevé. E külföldi egylet, mindjárt létrejöttekor a legnagyobb rokonszenv jeleivel üdvözöltetett nálunk. Dobos és Ballagi beható fejtegetésekbe bocsátkoztak az eisenachi gyülés felett, s kijelenték, hogy a vallásos eszmék harcát nekünk is meg kell küzdenünk (Prot. Egyh. Lap. 1865. évfolyam). Pár évvel később Kozma Ferenc ugyanezen egyletet ismertetvén, nyilvánosan kérdésbe tevé, hogy „vajjon a magyar protestantismus érdekében nem volna-e korszerü és hasznos egy a helyi viszonyok és igényeknek megfelelő rokonegylet alapitása?" (U. o. 1868 : 1385). A kérdésre azonban semmi felelet nem érkezék, habár tudva volt, hogy a magyar protestantismus szabad fejlődését nálunk a legtöbben örömmel üdvözlenék. Igy péld. a S. P. F. már régen kimondták, hogy „sohasem szabad az egyháznak híveit bármely ismeret vagy rendszerhez kötni, habár az azon korban legjobbnak, sőt egyedül jónak látszassék is, mert vallásunk alapelvei szerint is az ember folytonosan tökéletesedő lény levén, az egyházat, mely egy rendszer védelme alatt megcsontosult, ott hagyja, s a koreszmék rohanó áradata elsepri azon gátat, mely neki nem irányt adni, a vallás szellemében nemesíteni, hanem feltartóztatni törekszik. Ebből önként következik, hogy az egyháznak sohasem szabad kárhoztatni híveit azért, mert azok a kor vagy nemzet gondolkodása szükségei szerint gondolkodnak vagy cselekesznek, hanem csak a mennyiben azon gondolkodás vagy cselekedet Krisztus vallásának parancsaitól eltérő, vagy azzal épen ellenkező lenne". (Homokalföldi 1861. évfolyam 12.) Végre az 1870. év őszén Weber S. lelkész szólalt fel az erők egyesitése mellett, mi Kovács Albertet a szövetség létrehozására birta, mely 1871. okt. 1-én tartá alakitó közgyülését Pesten. (Lásd A magy. Prot. egyl. évkönyve. Szerk. Kovács Albert. Pest, 1871.)

IV.

A javulás és hanyatlás okai. A lelkész.

Elevenen érzem, hogy az a kép, melyet a magyar nép vallás-erkölcsi s társadalmi életéről nyujtani törekedtem, távolról sem felel meg a kerekdedség és az érthetőség kellékeinek. Ennek oka azonban nem csupán tollam gyöngeségének róható fel, hanem azon nehézségeknek is, melyek a feladat természetéből kikerülhetlenül folynak.

A felvett két évtized az átalakulás kezdetét foglalja magában, midőn a régiek elmultak, az újak pedig szülemlő félen vannak, határozottan kiformálódva és megállapodva ugy szólva nincs semmi; átalános bomlás, új csoportulás, az intézők sürgése és forgása az, a mit látunk, s a miből lehetetlen határozott itéletet mondani a forrongás eredménye és a jövő felől.

Körültünk és bennünk rövid idő alatt minden megváltozott. Patriárkhális egyszerü életünk, üvegházilag ápolt szellemi erőnk, puszta ellenkezéssé kényszeredett alkotmányosságunk, elszigeteltségünkből folyó mindenféle korlátoltságunk egyszerre a nyugati civilisatio leghatalmasabb fuvallatának lőn kitéve. Régi intézményeink tarthatatlanok valának, öröklött nézeteink nagyrészben hibásoknak bizonyultak, féltékenyen ápolt nemzeti becsérzetünk megaláztatott, a polgári és politikai tekintetben fenállott sorompók ledőltek, a becs- és a birvágy előtt határtalan tér nyilt, a javak és a jogok utáni kapkodás átalánossá vált, a szivélet gyöngédebb virágai durván megtámadtattak, s anyagi és közgazdasági életünk új arculatot öltött. Az üzleti és vállalkozási szellem megélénkült, s nagyszerü műveket hozott létre, még pedig legnagyobb részben hitelműveletek alapján, miáltal a tőke élénkitő

és sarkaló hatása alá jutottunk, a kereskedés nagy lendületet vőn, a termelés növekedése, a közlekedési eszközök tökélyesbülése, a közbenső vámsorompók megszüntetése, az erők productivitása, a tőke gyorsabb mozgása, s hazánknak a nyugottal oly szoros kapcsolata állott be. „Magyarország" ugymond egyik nemzet gazdánk „az utóbbi két évtized folyamában egy, még némileg középkorias és immobil gazdasággal biró államból eleven, s szabadabb szervezetü modern statussá kezdett átalakulni, s igy dacára az átalakulással s a modern államélettel egyáltalában szükségszerü kapcsolatban álló bajoknak, dacára az ország életére sulyosan nehezedett közjogi bonyodalmaknak, meg annak, hogy anyagi erőforrásaink kifejlesztésében nem tőle függő okok által is akadályoztatik, közgazdaságilag, bensőleg több irányban megerősödött, s okszerübben kezdett szerveződni, másfelől szorosabb s szakadatlanabb összeköttetésbe hozatván a külfölddel, a magasabb iparműveltséggel biró államok behatásai alá jutott, s egyáltalában önnön hivatásának helyesebb felfogására emelkedett."[1])

Habár e társadalmi és vagyoni átalakulások az emberek figyelmét nagyobb mérvben kötik le e jelenvaló világ és ennek javai iránt, mint valaha, mind távolról sem mondhatók vallástalanoknak, sőt ellenkezőkép; mert midőn a haza mint egy család összeforr, hogy mindenkinek sorsa javuljon, hogy mindenkinnek joga biztosittassék, hogy a gyönge és védtelen el ne tapodtassék: akkor tulajdonképen a testvéri közösség és egyetemlegesség, vagyis a vallás-erkölcsiség egyik törvénye valósul, oly nagy arányokban, minőről a régi világnak fogalma sem volt.

Nem mondhatjuk, hogy e két évtized az egyéni hitbuzgóságot vagy az erkölcsi meggyőződés erejét növelte volna, mely tekintetben népünk vérmérséklete és alaptermészete is bizonyos korlátokat állított fel, hanem igenis azt, hogy a legfőbb erények, mint az igazság és szeretet, ma a polgári, politikai és egyházi életben, a jogegyenlőség és a hűbéri viszonyok megszüntetése korában sokkal nagyobb mérvü alkalmazást találnak mint ezelőtt. A tagadás és erőszak ma nem lehet oly vakmerő, mint ezelőtt volt, az igazságot nem lehet oly durván sérteni mint egykor, a tehetetlenek

[1]) Kautz, Stat. Közl VI. 250.

oltalmazása, a tehetségek emelkedése ma inkább van biztositva mint hajdan.

S ez az első vallás-erkölcsi nyeremény.

A második pedig ami ebből önként folyik; hogy t. i. miután a társadalom különböző osztályainak érdeke többé nem áll ellentétben egymással mint ez előtt, sőt miután az érdek tekintetében közösség és solidaritás fejlődött ki a különböző osztályok között: azon feszültségnek, mely a régi igazságtalan viszonyok alapján kifejlett, lassanként szünnie kell; és szünni is fog abban a mérvben a mily mérvben az alsó osztály ismereteinek bővülete folytán belátandja a maga felforgatási vágyainak igazságtalan és képtelen voltát, s tapasztalni fogja, hogy a mi közgazdasági viszonyaink között a jólét utjában, ha egyszer saját tehetetlenségét legyőzte, azontúl semmi sem áll!

A léleknek ezen önmaga feletti győzedelme, már nyilatkozott az egyházi téren, hol az emberek mindinkább meggyőződnek afelől, hogy saját erejök kifejtésétől függ boldogságuk; a kebel meggyőződésében van biztosság csupán, a régi hittörvények pedig ép oly képtelenek megnyugtatni a lelket, fentartani és felvirágoztatni isten gyülekezetét, amily tehetetlen minden külső törvény, mely a lelkiismereten uralkodni akarna, és a mily haszontalan minden várakozás, mely ily idegen beavatkozástól jót remélne. E meggyőződés nyilvánul a kegyesség azon műveiben, melyekről fentebb szó volt, s a lelkek azon törekvésében, mely a vallást a középkori sötétségnek, a betüknek és a lelketlen formaságoknak hatalmából visszaakarja hódítani ismét a szívnek és a jelenkornak.

A szellemiség ezen előlépéseit különösen két dolog jellemzi:

Az egyik, hogy az előhaladás mindenütt a reális érdekek felkarolásával van kapcsolatban. A kornak, melyben élünk, általános irányzata az anyagot meghóditani, s a kültermészetet oly mérvben tenni szolgájává az emberiségnek, aminőben még soha sem volt. Semmisem következetesebb mint mikor ez az irány a vallást és erkölcsiséget mindenekelőtt mint életet akarja testesíteni. Ma még a theologusok is sokkal nagyobb előszeretettel foglalkodnak a történelmi realitásokkal, mint bölcsészeti szemlélődéssel. A kijelentés dolgai mint tények vizsgáltatnak mindenféle

előitélet vagy külső törvény mellőzésével, törvényül csupán az az igazság ismertetvén el, mely magából a tárgyból következik.

A másik jellemző ezen haladásban, hogy az bárhol jelentkezzék, mindenütt az észszerünek valósításában határozódik. Az ész, ez a próbakő, melyet korunk a legkülönfélébb létviszonyoknál alkalmazni törekszik. Midőn a társadalmi sorompókat elhordja, midőn a kiváltságokat eltörli, midőn a jogokat kiosztja, midőn minden erőt a maga helyén alkalmazni akar, midőn a tőke útját irányozza, s a munkatért újból rendezi, midőn ismereteket szerez, midőn a védtelennek pártjára kel, midőn az osztály gyűlölséget csillapítja, midőn saját érdekében társulatokba lép, midőn szenvedélyeit és önérzését fékezi, midőn lelkiismeretére hallgat és midőn a véghetetlent keresi: az ember mindig és mindenütt ennek tanácsa után indul.

Ez a törekvés azonban, melyet ekép jellemzénk, a modern állam törekvése is, azon államé, melynek két legfőbb követelése a polgártársakhoz, hogy kiki a teljesen észszerüt törekedjék valósítani, s aztán mások céljait is azonkép tisztelje, mint a magáét; s innét van azon szoros összefüggés, melybe vallás-erkölcsi életünk, különösen az ujabb állami viszonyokkal jutott.[1]) El kell ismernünk, hogy a hazafiui érzet sok erénynek lett szülő okává; hogy az igazság és ker. szeretet elvét az állami törvényhozás valósította legnagyobb mérvben az 1848-ki és a későbbi törvényekben; el kell ismernünk azt, hogy a jótékonyságot az állam gyakorolhatja legnagyobb mérvben, hogy a közgazdasági, társadalmi és nevelési viszonyok tekintetében övé az intéző szerep; hogy a szabadságra és kötelességre-szoktatásra nézve egy bölcs, igazságos és erélyes államhatalom igen sokat tehet; hogy a törvények lelkiismeretes végrehajtása és a közrend szigoru fenntartása által ritkulnak a gonosz tettek, erősbülnek a vallási és erkölcsi fogalmak; s hogy annálfogva a vallási és erkölcsi javulás tetemes mérvben állami intézkedések következménye gyanánt tekintendő, s hogy van valami természetes abban, midőn a polgártársak nagy sokasága, a tovább fejlesztést, mint sok egyébben, ebben is az államhatalomtól

---

[1]) V. ö. Mohl. Az államtudományok encyclopaediája. Ford. Löw Tóbiás. Pest, 1871. 331.

várja, s a mutatkozó hanyatlásért az államot, annak intézményeit és vezetőit teszi felelőssé. S csakugyan végig tekintve a társadalmi és erkölcsi hanyatlás jelenségein, ezen oldalról is egy pillanatra szembetünik e felfogás helyes volta. Emlitettük, hogy a vagyoni fogalmak összezavarodását mily mérvben idézték elő a hűbéri viszonyok, a communisticus forrongások előtt mint nyitott tág kaput az 1848/9. években a közrend laza fentartása, hogy a korlátlan uralom erkölcstelenségei mint lőnek terjesztőivé a köz corruptionak, hogy az elszegényedést mily mérvben idézte elő az adónak folytonos emelése akkor, midőn a munkaképesség és productivitás nem emeltetett, kifejtettük, hogy a kath. főpapság erkölcsi sülyedésében mint játszotta maga a kormány a kisértő szerepet, s hogy a prot. egyház kebelében elharapódzott szabadságot és hitetlen felvilágosodást mily mérvben táplálták az 1848 előtti jobbágyi és politikai viszonyok; s mind ez eléggé mutatja, hogy az állami és politikai viszonyok sok kóranyagot raktak le és tápláltak a vallás-erkölcsiség kebelében.

Különösen áll ez nálunk, hol a politikai kérdések iránt egész a betegségig kifejlődött érdeklődés uralkodik, hol ujabban minden ember annyit beszél és okoskodik az állami ügyekről, mintha csak azok ellenőrzését és tanulmányozását tűzte volna élete feladatául. Itt az állami viszonyok és politikai párt hullámai a nemzet egész életét elfoglalják, átcsapván oly térre is, hol teljesen illetéktelenek. Nálunk, hol az iskolás gyermekek Deák- és Tisza-pártra oszlanak; hol az alsó osztály nem ismer el törvénynek valamit csak azért, mert neki nem tetszik, s hazafiságnak tekinti a fináncot megugratni; hol minden kormányváltozásnál rendesen egy pár ezer ember szükségesnek tartja meghazudtolni azt, amit az előtt szentnek kiabált; hol az iparos odahagyja műhelyét s éhezni kényszeríti magát és családját, csak hogy az ország dolga felőle eldöntetlen ne maradjon; hol vidéken majdnem minden kereskedő boltnak és korcsmának politikai szinezete is van; hol a papválasztó hívek a jobb- és baloldal szerint csoportosulnak, s mindenik saját pártjabeli lelkészt keres; hol van jobb- és baloldali cigánybanda, mint volt hajdan reformatus és pápista ködmön; hol egy választási szónoklatot mindenki örömestebb meghallgat mint egy predicatiót, s hol mindenféle gyülés, elkezdve a super-

intendentialis gyüléstől le az országos dalárgyülésig, a politikai demonstrátiónak küzdterévé válik; hol a közhivatalnokban nem a szakértelmet és becsületességet, hanem a politikai hitvallást nézik, s hol a vőlegényben a leendő házastársi tulajdonok közt a kifogástalan politikai érzületet is megnézik; hol a politizálási szédelgés elragadt még az asszonyokra is, kik a vidéki választásoknál naphosszat ácsorognak az urnák körül s előzőleg versenyt korteskednek a férfiakkal, hol ez a ragály a társas életet, a közerkölcsiség egyik leghatalmasabb őrét és növelőjét eltorzította és csaknem egészen elpusztította: ott az állami viszonyok gyakran a legrendkivülibb eredményeknek lehetnek tényezőivé.

Mindamellett a legtúlfeszítettebb hatáskör sem terjedhet mindenüvé, s még kevésbé ölelhet fel valamely mezőt teljesen. Az állam végtére is csak fogalom, melyet a polgárok összesége képez. Annyi erő van benne, amennyit ezek együttvéve képviselnek; annyit tehet, amennyire ezek által segittetik; maga a kormány oly jó vagy oly rosz lesz, a minő a viszonyoknak épen megfelel. Bárminő szellemi erővel rendelkezzék egynehány kitünő hazafi, s bármily helyes legyen is az az irány, melyben azt a hon javára értékesíteni törekszik: célhoz nem juthat, ha ez a szellemi erő a polgártársak közt csak parányi mérvben van elterjedve. Az 1848. év elején a magyar országgyülés azt a borzasztó igazságtalanságot, melynél fogva az állam javaiból az egyik felekezet papságának milliók adatnak, a másikénak pedig semmi sem: ugy akarta helyrehozni, hogy a kath. államjavakat secularisalja; de meggondolván, hogy ez esetben a klerus a haza lakosságának nagy részét ellene lázíthatja, lemondott szándékáról![1]) Ugyanazon időben számos helyen kénytelen volt elnézni a kormány a birtokjogon ejtett garázda sérelmeket, mert tudta, hogy a szigoru fellépés esetén a nép érzülete ellene támadna. Az ötvenes években a kormány sok vidéki helyen köztéreket, járdákat, utcai lámpásokat, az útak mellett mértföldmutatókat, fasorokat létesített! Mindezek legnagyobb része ép ugy semmisült meg az alkotmányos idő beköszöntésével, mint eltüntek a vasárnapi iskolák, 1868-ban népiskolai törvény hozatott, mely szerint egy állampolgárnak sem

[1]) Kossuth Lajos levele Magy. Ujs. 1871. 16. sz.

szabad kellő iskolázás nélkül fölnevekedni; de mit használ, ha a községek iskolát nem épitnek, tanítót nem fizetnek és a tanköteleseket ez elibe fel nem hajtják?

Hogy a természeti durvaság és vadság korlátoztassék, eltörültetett a tortura, a botozás; de mit ér, ha a lakosság egy részének szivét a barbarság még mindig oly gonosz tettekre űzi, hogy ezek ellenében az államhatalom a legnagyobb vadságot a gyilkolást maga is kénytelen alkalmazni.[1]) A hol pedig épen a hazafiság nevében szegül ellene folytonosan a polgárság tetemes része az államhatalom törekvéseinek: ott az ezek által elérhető siker igen kevésre tehető. Nem tartozott-e a magyar erények közé a kibúvás az állami terhek viselése alól? a fináncolatlan dohány, bor, pálinka stb. élvezése, és sokaknál az utált zsandárság kijátszása bárminemü gonosz tettek árán? Nem tartja-e jelenleg is a polgárság fele része hazafiui kötelességének becsmérelni és gyanusítani az államhatalomnak még olyan törekvéseit is, melyeknek semmi közük a pártok állásához, s ugyan azon közönség, mely hajlandó mindenben az államtól várni támogatást és közreműködést, a maga közönyösségével vagy féltékenységével, vagy ellenzékieskedésével nem teszi-e lehetetlenné az állami működés sikerét?!

A pártok élete minden államban sok erkölcstelenséget és sok oktalanságot mutathat fel, s különösen sokat ott, hol azoknak értelmetlen tömegeket kell mozgásba hozniok. Nálunk a régi megyei pártélet igen gyakran rakoncátlankodással, vesztegetéssel,

---

[1]) A nép durva indulata nyilatkozik szokásaiban és tréfáiban is. Szélmalmokban szokásban van a fiatal gyerkőcöt összekötött két kezénél fogva a buza emelő kötélen felrántani, s aztán a magasból elbocsátani, hogy a földre zuhanjon. E mulatság közben nem rég egyik nagy alföldi városban egy fiatal embernek keze csuklói elnyomorodtak, s lábcsontjai eltörtek. Valami irtózatos az a fásultság is, melyet a paraszt ember tanusít, midőn látja, hogy kutyái az idegenre rohannak. Tavaly valamelyik tanyán egy gyermeket a szó teljes értelmében felfalni kezdtek a dühös ebek, fényes nappal, a gazda és fia szeme láttára, kik nem mehettek segélyére a nyomorultnak, mert hiszen épen »ötték«! Hogy a botozás mérsékeltessék, helyén van, de teljes megszüntetése semmi öszhangban sem áll a nép miveltségével és anyagi helyzetünkkel. Sem célszerüség, sem emberiség nem nyilatkozik az elzáratásban, hol a korhely jó kosztra talál, inséges családja pedig koldulni vagy lopni kénytelen, mert nincs ki számára keressen!

az észszerünek elgázolásával és baromi kicsapongásokkal volt összekötve. „Láttam gyülést“ ugymond egy régi híve a megyei rendszernek, „fegyveres erő által szétveretni, voltam konferencián, hol egyhangulag kimondták, hogy az napi gyülésen életem forog veszélyben. Voltam gyülésen, hol házunk szétromboltaték s csak egy jó emberünk őrködése és kora hiradása menté meg életünket. Voltam számos gyüléseken, midőn a féket bontott tömeg vad dulongásai előtt reményt vesztve némult el az intelligentia s decretálták nem azt, mire felhíva voltak, sem nem azt, mit vezetőik akartak, de épen mi eszükbe jutott. Láttam gyülések helyén borzasztó csatát, sokszoros halált, s százakra menő sebesülteket. Láttam miként merült el minden más tekintet a legparányibb tárgy vitatásánál, s egyedül a pártok ereje mérközék a tusában. Láttam száz ellenszegülést a megyétől világos törvény ellen. Hallottam mondani: „Mi a megye? Én vagyok holnap, tetszik!“ szóval anarchiát, minőt csak Magyarhon ismert ily alakban.“ (Kovács L. az Erd. Hiradóban. Eötvösnél. Reform 1868. 149.)

E garázdaság kétségkivül veszitett idők folytán a maga zabolátlan természetéből, de alaptermészetében mind e mai napig megvan, s mutatkozik a pártok mérközésénél mind ma is, mint ezt képviselőválasztási mozgalmaink oly szomoruan igazolják. A tömegek, melyek igéretekkel, vesztegetéssel vagy borral kábíttatnak el, mielőtt a szavazó urnákhoz vezettetnének; melyek midőn még sejtelmével sem birnak a pártokat egymástól elválasztó megkülönböztetéseknek, s minden pillanatban egymás ellen uszíthatók; melyek ma erre, holnap amarra a pártra állanak, a szerint, amint a korteseik vezetik őket; nagymérvü erkölcsi fogyatkozásokat tüntetnek fel, s a polgári gyülöletnek, a háborgó elégületlenségnek és az oktalan hivalkodásnak burjánait ápolják keblökben. Egyátalában a mi alkotmányos pártéletünk igen sok erkölcsi salakot tartalmaz. A szitkozódó kortesek különösen lerontják a kegyeletet a tulsó tábor férfiai és vezetői iránt, ugy hogy midőn pártjok vezéreit az égig emelni akarják, egyszersmind a hazát megfosztják nagy embereitől; a csalhatatlanság tanát, melyet az egyházi téren elvetnek, felállitják a politika sikamlós mezején; a tekintélyt és bizalmat, melyre a népnek mindig szüksége van, megingatják, ugy, hogy ez utoljára legférfiasabban vél cselekedni, midőn bezárva

füleit mindennemü capacitálás előtt, kizárólag saját rövidlátó ösztöne után indul. A nép hite az eszményeiben és a magasban kíméletlenül a porba rántatott. Hogy a nagyhangu szavakhoz szoktatott közönség előtt feltünésre tehessenek szert, a hirlapok és a mindenféle gyüldék mindennap egy-egy uj árulást fedeznek fel a haza ellen, s a pártok és osztályok valósággal úgy bánnak egymással, mint megromlottakkal, mi által hihetetlen mértékben elő is idézik a romlottságot. S a mi a közönségre nézve a kijózanodást nehezíti, az, hogy a létező pártokat nem a szabadelvüség választja el egymástól, mint egykoron, s e miatt a vezéreknek a legtermészetellenesebb szövetségekre, gyanusításokra és a szenvedélyek izgatottságára van szükségök, hogy a hatalom utáni vágyuk kielégítve vagy elrejtve maradjon.

S épen ezen képtelenségek és fonákságok tesznek figyelmesekké bennünket a bajok igazi forrására, mely népünknél nem más, mint a tehetségek hibás alkata és fejletlensége. Minden egyéb rosz, a mely társadalmi és vallás-erkölcsi haladásunk utjában áll, erre az egyre vihető vissza.

Már e munka elején jellemeztük általánosan a magyar nép lelki természetét és szellemi világát, most kötelességünkké vált tüzetes vizsgálat alá venni lelki tehetségeit.

Mindenek előtt szembeötlő a képzelődés tulságos kifejlődése, mi által a lélek világában szükséges öszhang fel van zavarva. A nagyszerü természeti tünemények, a puszták délibábja, a szabályozatlan vizek tengernyi kiáradásai, a mezőségben való magános életmód, a rengeteg rétségek és erdőségek mindenféle vadjaikkal, az ezekkel való küzdelem, az egész vármegyékre kiterjedő puszták vadonja, mely hajdan legnagyobb részt lakatlan volt, a betyárok kalandjai, a harcias viszonyok, melyekben törökkel, tatárral és némettel állottunk; ezek a külső érzékelhető dolgok nagymérvben befolyhattak a képzelődés ily mérvü fejlődéséhez, s előidézhették azt az állapotot, melyben a lélek az érzékek benyomásainak uralma alá jutott. Népünknél az érzéki benyomás határozóbb az ész és a szív szavánál, szereti a rendkivülit, a szertelent, s onnét megrögzött hajlama a verekedés, a huszárkalandok, a pompa

és rangoskodás, a káromkodás és mindenféle beszédbeli túlzás, az ábrándok és mesék után.[1])

A komoly valódiság iránti érzék ily módon nálunk igen fejletlen maradt, a mi kitünik a nép kiváló előszeretetéből a megnem érdemlett jutalom iránt, vallási és erkölcsi érzetének gyarlóságából, melylyel összeforr, hogy ugyanakkor, midőn egyháza formaságait gyakorolja s jogait védi, azt az anyagi eszközök megvonása által nyomorban tengesse, s az, hogy midőn kipelengérezni kész a tolvajságot és a gyalázatot, maga minduntalan az ingyen jutalom után áhitozik, a kalandor életmód furcsaságainak olvasásával mulassa magát, s a női szüzesség tekintetében tényleg oly tág lelkiismerete legyen, a melyhez hasonlót a körültünk lakó népfajoknak talán egyikénél sem tapasztalni? Ezen ábrándozás egyenes kifolyása a közszellem azon léhasága és iránytalansága, mely a társadalmi iparlovagoknak kedvez, az eldorádói vágyak utáni általános áhitozás, s azon körülmény, hogy mi a helyett, hogy minden bajnak a maga saját legközelebbi okát és óvszerét kutatnók, még mindig a bölcseség kövének keresésénél vagyunk. Nekünk csoda ir kell, ami egyszerre minden bajt megorvosoljon, és minden ingyenélőt boldoggá tegyen. Sehol a föld kerekségén annyi eredménytelen tanácskozás és tervezgetés mint nálunk, annyi tüntetése a tenni akarásnak és oly kevés tett. Hogy a prot. egyházi élet teréről mutassak példát, itt koronként felmerül valami inditvány, most az államsegély majd belmissio, majd az egyházi fegyelem, majd a lelkészválasztás, majd a zsinat, majd a lelkészi értekezletek, majd a Prot.-Egylet, ezek mindenikéből élet és halálkérdést csinálunk egy pár hónapra, miután pedig jól kibeszéltük magunkat felette, hagyunk mindent a régi állapotban; miután a képzelődés bizalmatlanságot kelt bennünk mások iránt, nyugtalankodunk, a jogok

[1]) Sehol annyi népszónok mint nálunk. Minden faluban vannak csodálatos beszédü emberek, kik ünnepélyek és mulatságok alkalmával a legképtelenebb badarságokból álló szónoklatokat és felköszöntéseket tartják, ugy hogy az ember amennyiben halálra neveti magát a felhevült szónok hallatára, szánalommal tekintheti a kificamodott ész ezen termékeit. Ugyanezen korlátokat nem ismerő képzelem játéka népdalaink azon sajátságos jellemvonása, melyszerint egymással semmi összefüggésben sem álló dolgok kapcsoltatnak össze, péld. »Zöld az erdő, zöld a mező, Az én rózsám hü szerető.«

és a szabadság után kapkodunk, a kötelesség teljesítése alól azonban kibúvunk, s midőn egy ujonnan felfedezett panaceát olvasunk, ezzel teljesen megnyugtatjuk lelkiismeretünket, hogy ismét meg van mentve a Krisztus egyháza! E tehetetlen csacsogási kedvünket különösen táplálja egyházi szervezetünk befejezetlensége, melynél fogva valamely inditvány vagy reformterv feletti munkálatot, melyet egyszer és egyidőben megvitatni és aztán mindenütt életbeléptetni lehetne, annyiszor és annyi időben állítunk elő a hány kerületünk van. Felmerül péld. a képviselet, vagy a káplán rendszer, vagy a lelkészválasztás ügye. Ezzel először felizgatja a kedélyeket a) kerület, időmultán b) kerület is elő áll vele a nyilvánosság előtt, később hasonlót tesz a 3., 4. és 9-ik kerület is, miglen aztán évtizedek mulva az eszme teljesen életbe lép, a midőn épen kiderül, hogy mily alárendelt értékü az egész dolog azon legkényesebb- és legszükségesebbhez mérve, melyet megmozdítani nincs erőnk!

Egyáltalában népünk minden osztályában hiányzik a kellő erély, a cselekvési kedv és bátorság, s a kitartás a munkában. Mindezt lehetetlenné teszi a képzelődés játéka, mely a huzamos és szakadatlan dolognak sanyaruságával és komolyságával össze nem fér, mely rémképeket alkot magának, s annálfogva vonakodik és ellenkezik minden vállalatnál, melynél a jövendő bizonytalanságát is számba venni kellene. A munka és vállalkozási képesség további kifejlődését nagymérvben akadályozza egyébiránt főéletfoglalkozásunk, égaljunk és talajunk is; földmívelésnél a tél munkaszünetet idéz elő; a természet mostohasága lehetetlenné teszi azon foglalkozást, mely a nyári évszakot kitölti, mezei munkás ennélfogva nem szerezheti meg az igyekezet azon szakadatlanságát, melyet csak a folytonos gyakorlás tesz ösztönné az emberben. Igy idéz elő, mint Buckle állitja, a hőség Spanyolország és Portugália lakosságánál renyheséget. A földmivelés és az égalj ápolja a nép keleti fatalismusát is. A siker és az áldás nagyrészben tőlünk nem függő és kimagyarázhatatlan tényezők eredménye. Hasztalan minden igyekezet, ha kedvező időjárás nincs, ha a vizek kiáradnak vagy felfakadnak. Ezen meg kell nyugodni, mert kicsoda parancsolhatna a természetnek.

E fatalismus azonban a szív életét az elfásulás veszélyeivel

boritja el. S innét népünknek fogékonytalansága a sentimentalismus iránt. A nyomor egész látványosságára van szükség, hogy a könyörületesség fillérei a zsebekből kivarázsoltassanak, ezt látjuk a vásári koldusoktól kezdve a szegény egyházak haldoklásáig, melyet a népesebb és tehetősebb hitsorsosok nyugodtan elnéznek. Innét a nagy bizakodás a szerencse és a véletlen kedvezéséhez, mert a lutrizás nálunk még szent dologra is kiterjed.[1]) Innét a fásultság, mely kedveseink emlékezete iránt a temető országos elhagyatottságában, s az özvegyfélnek a temetés utáni 1—2 hét alatt ujabb nősülésében közönségesen nyilatkozik. Innét a lazaság a társadalom és az egyház különböző részei közt. Egyik város a szomszédvárossal, egyik kerület a másikkal néha annyira sem törődik, mintha csak az nem is léteznék. Nekünk nincsenek nagy

---

[1]) A lottójövedék után Ausztriában következő szaporodás tünik ki, az állampénztárnál:

1850-ben	2·7	millió	frt.
1855-ben	6·4	»	»
1860-ban	6·1	»	»
1861-ben	5·6	»	»
1862-ben	7 3	»	»
1864-ben	6·6	»	»

Konek, kinek müvéből (Ausztriai birod. statisztikája. 1865. 623.) ezen adatokat átveszszük, hozzá teszi, hogy ezen jövedék »nem csupán a közerkölcsiség és józan nemzet gazdaság, hanem a fiskálitás szempontjából is kárhoztatandó, mert azonkivül, hogy a népet, főleg a szegény sorsuakat hazardjátékra csábítja, a takarékossági hajlamot bennök elfojtja, és nevezetesebb tőkéket más productiv foglalkodásoktól von el, még oly terhet ró a népre, mely semmi arányban sincs a tiszta jövedelemmel, melyet a kormánynak nyújt; ugyanis arra, hogy az államnak 5—6 millió frt maradjon a lottó után, a játszó közönségnek évenkint 16—18 millió frtot kell befizetni«! Ujabb időről tudjuk, hogy a lottobevételek a takarékpénztári betételeknek Ausztriában $^1/_8$-dát, Poroszországban $^1/_{43}$-dát, Hannoverben $^1/_{48}$-dát, Spanyolországban 3-as szorzatát képezik (Keleti, Hazánk és Népe 1871. 309.). Egyébiránt középosztályunknál a szerencsejátékok még nagyobb mérvben elharapódzvák, mint az alsónál is, mert itt főleg ez újabb időben a férfiak »mulatságát« leginkább a kártyázás képezi, s a vidéki kaszinók megannyi szabadalmazott hazardjáték barlangoknak tekinthetők. Hogy mi szeretetet ritkán tudunk gyakorolni úgy, hogy egyszersmind ezen nyerészkedni is ne akarjunk, mutatják a jótékony sorsjegyek, melyekkel az utóbbi évek a közönséget teljesen elárasztották!

drámairóink, kik az érzelmek és a nagy szenvedélyek festése által nevöket az ország határán túl is megismertették volna.

A talaj gazdagsága, mely az Európán kivüli kultur népeken a megcsökönösödés és az erkölcsi korhadás előidézője, nálunk is kedvezett a henyeségnek. A rengeteg erdőség, a határtalan nádasok és rétségek, a szélesen kiterjedő vizek és puszták, csekély áron, ugyszólva ingyen szolgáltatták a kunyhó alkatrészeit, a tűzrevalót és a vadat, az elkülöníthetlen legelők mindenkire nézve könnyüvé tették a marhatartást, a nyári 5—6 heti takarási idő megadta az egész évi kenyérnek valót, ugy hogy a folytonos munkálkodás és szorgalmatoskodás, s a szellemi erőnek kifejtése valóban feleslegessé vált. S ez egyik főoka annak, hogy a természet által leginkább megáldott rónaságok a művelődésben leghátrább maradtak, míg az északi hegyes és terméketlen talaju vidékek a polgárosodásnak sokkal nagyobb fokára jutott helyi központokat állítottak elő.

A földrajzi viszonyok, melyeknek befolyását a lélek tehetségeinek ezen hibás alakulásaira kimutatni igyekeztünk, egyáltalában meg nem változtathatók, valamint nem ismerjük azt a titkot sem, melynél fogva meg tudnók mondani, mit kellene tenni, hogy olyan szellemi irányzatok és fogékonyságok, melyek az egyéni és közéletnek hátrányára vannak, ne szülessenek többé velünk. Miért is a nép alaptermészetét és jellemét még most kénytelenek vagyunk megmásíthatlannak nyilvánítani. E ponton a legkitünőbb lélekbúvárok megállapodásaival találkozunk, kik a természeti képességekre nézve a haladást szintén nem létezőnek és lehetetlennek nyilvánítják.

Azonban van valami, a mi az innét eredhető vigasztalhatlanságot eloszlatja, s ez az, hogy azon főtényező, mely az emberi művelődésben érvényesül, s melynek behatása alatt idomulnak és érvényesülnek a természeti képességek is, csaknem egészen rendelkezésünk alatt áll.

Ez a tudás.

Egyedül ez képes helyrehozni rendes körülmények között a tehetségek fejlődésében beállott hibát és zavart.

A tudás az értelmi erő táplálója, mely a polgáriasodást hordozza. „A társadalom egyedüli veszélye“ mint Hugo Viktor

mondja „a tudatlanság. Ha ez vegyül az emberi agyagba, megfeketíti azt. E feketeség beveszi magát az ember bensejébe s lesz belőle a rosz.“ Tudva ritkán tesz az ember valami roszat.

Ha a különböző korok és nemzetek társadalmi előhaladását tekintjük, mindenütt ugy fogjuk találni, hogy a valósággal előhaladott korokat és népeket az elmaradottaktól első sorban is a tökéletesebb ismeretek különböztetik meg; ez tehát az a tényező, mely a különböző fokozatokon különböző mérvben jelenkezik, mig egyéb társadalmi tényező, minő a vagyon, népesedés, égalj, talaj, jóformán egyenlő fokozaton mutatkozhatik. Ez az, melynek kincsei függetlenek az égaljtól, a mennyiben minden körülmények közt elsajátithatók és értékesithetők.

S ez az a forrás, melyből hazánk népe ekkorig keveset meritett, ugy hogy ha társadalmi és szellemi életében lényeges hibák és kórjelek mutatkoznak, azt legnagyobb mérvben utoljára is tudatlanságának róhatjuk fel. Nálunk 1848 előtti evtizedekben a hasznos ismeretek terjesztésére még annyi gondja sem volt az államnak, mint a Mária Terézia és II. József korában; a nép szolgaságra lévén kárhoztatva, felvilágosodása sem saját, sem urai érdekében nem volt kivánatos, az egyházak pedig szintén kevés eredményt mutattak fel e tekintetben, részint mert a sötétséggel fogózkodni jobb szerettek, részint mert anyagi eszközeik igen korlátoltak voltak. Igy történt, hogy 1857-ben 100 ujonc közül a Királyhágon innen 78, Erdélyben 91 nem volt képes nevét leirni, s hogy az 1870-iki népszámlálás alkalmával az állam összes lakosságának csak 27%-ka, tudott olvasni és irni. [1])

Az elitéltek statisztikája szomoru bizonyságot tett folyvást a tudatlanság befolyása felől a gonosz tettekre, midőn kideritette hogy a kiskoruak, s főleg a nőnemen levők, mily arányokban kerülnek a börtönökbe,[2]) s midőn adataiból az jő ki, hogy az elitélt bűnösök közt az irni és olvasni nem tudók nagyobb szám arányában vannak jelen, mint a minőt az összes lakossághoz hasonlitva

---

[1]) Az 1—6 évesek levonásával Magyarhonban 35, Erdélyben 16, Horvát-Slavonországban 15, Határőrvidéken 27%. (Keleti.) A sz. István korona országainak népessége Pest 1871.

[2]) Fentebb az ide vonatkozó %-kot már említettük.

képviselnek. Mig t. i. 1870-ben Magyarország 6 éven felüli lakosságának 51%-ka nem tudott irni (kik közé a 6—15 évesek is beszámitvák), az alatt az elitélt gonosztevők közü minden oktatás nélkül nőtt fel 1855-ben 65. 1856-ban 72. 1857-ben 71. 1858-ban 72. 1859-ben 72. 1860-ban 71%.[1])

Népünk részint korlátolt gondolkodás módjánál, részint szegénységénél, részint gazdálkodási viszonyainál fogva a kellő foku iskoláztatásnak nem barátja, mit igazol azon tény, hogy tankötelezeseink közül Magyarhonban csak 49, Erdélyben 40% jár iskolába, de a ki feljár is, nyáron át faluhelyen rendszerint lemarad.[2]) Ugyanazon nép kebelében, hol a műveltség legkisebb, legszámosabb a gyilkosság, Erdélyben tehát az oláhoknál.

Az iskolázás ily mérvü elhanyagolásából következik, hogy az ifju nemzedék, miután a szükséges ismeretek alapjait rendszerint sem a társadalmi életben, sem a családban el nem sajátithatja, jóformán egyedül alaptehetségeire van utalva, s miután a körülmények üdvös alakitást reá nem gyakorolnak, csak olyan jó és okos lehet, a minőnek a nyers természet szülte, és a sokrészben ferde hatásu környezet felnövelte. Ismeretek hiányában a körülte és benne levő dolgokról, azok összefüggéséről helyes fogalma nincs, biztos itéletre szert nem tehet, a közeliekről a távoliakra, az okokból a következményekre át nem léphet, s ennélfogva kénytelen az üres képzelgésnek, a röghöz kötöttségnek, s minden ebből folyó roszaknak szabad befolyást engedni lelkületére. Bárdolatlan emberek arra támaszkodnak a mit a föld magától vagy csekély

---

[1]) Stat. Közl. I.

[2]) A tankötelesek közül iskolába jár Keleti (Hazánk és Népe) szerint:

	Magyarhonban:	Erdélyben:
német ajku	67%	79%
magyar »	51 »	42 »
horvát »	50 »	97 »
tót »	49 »	46 »
orosz »	41 »	40 »
oláh »	27 »	33 »

Magyarhonban mint Erdélyben tanköteleseik közül aránylag legtöbbet küldenek iskolába az evangelikusok, aztán Magyarhonban a katholikusok, Erdélyben az unitáriusok, utánok Magyarhonban a reformatusok, Erdélyben a katholikusok.

munka után előhoz, az értelem éleslátását, az eszme fennszárnyalását nem ismervén, a képzelődés furcsaságai által vezéreltetnek; műipar és kereskedés, tudomány és közlekedés nem nagy becsületre talál, csak a személyes hősködés az egyedüli erény a mivel legnagyobbra látnak.

A tudás megvilágositja az egyéni és társadalmi élet látkörét, a dolgok természetével és rendeltetésével megismertet. Miután az akarat irányát rendszerint a meggyőződés szabja ki: ez által a kültermészet, az érzékiség, a szokás a vérmérséklet befolyása mind keskenyebb térre szorul. A tudattal együtt növekszik az erkölcsi szabadság, s az erkölcsi törvény erősebb alapot nyer. A teljesebb ismeretek meghozzák a kötelességek és azok teljesitése módjainak teljesebb ismeretét s éberebbé teszik a lelkiismeretet, egyszersmind pedig megkönnyebbitik ránézve a végtelen feltalálhatását. Istent fog látni és hallani az ember nemcsak a villámlásban és mennydörgésben, az esőben és az aszályban, a születésben és a halálban; hanem a körlég alkatrészeiben is, valamint a föld forgásában, a talaj vegyében, az állatok táplálkozási rendszerében, az ép emberi test, e bámulatos tökélyü gépezet szerkezetében, s az élet minden munkájában; s egyszersmind megtanulja a fölismert teremtő imádásának legméltóbb módját. A tudatlanság is lehet vallásos szinezetü. Elfogadja és után csinálja az egyház külsőségeit, előitéleteit és vallásos gyakorlatait, de szivében még pogány vadság és önzés uralkodik, mely minduntalan áttör a külső kegyes szinezeten. Az érzület megváltozása csak azután remélhető, midőn meggyőződésébe ment át az eszme, melynek igazságát annyira felfogta és méltányolta, hogy kész nemcsak szertartásilag, hanem tettleg és egész életével érvényesiteni. Tisztább vallási fogalmakra is tehát csak tudomány által juthatunk el. A reformátió beköszöntését is százados szellemi készülődés előzte meg, miközben az ismeretek gyarapodtak, a kétség és visszahatás a pápaság zsarnoki visszaélései ellenében növekedett. Hogy a reformatió csakhamar ismét megállapodott, oka az, hogy a nép értelmi fejlődése megakadt vagy legalább alig észrevehetőleg haladt előre.

Mindent egybe foglalva a mit a társadalmi és vallás-erköl-

csi bajok eredete felől mondánk, röviden ide megy ki: „a hiba a fejben van s nem a szivben!“[1])

Ezen az uton az orvoslás nem lehetetlen, sőt csaknem egészen biztos, amennyiben az ismeretnek és az igazságnak hatása nagy és általános. Mind az amit az utóbbi évtizedek története a társadalmi és vallási élet terén haladáskép felmutathat, ezen hatásnak tulajdonitható. Hogy azoknak az istentelenségeknek, melyek a középkori orthodoxia türelmetlensége által elkövettettek, vége lett; hogy a népek millióinak a hűbéri rendszer által való további leigázása lehetetlenné vált; hogy a javak és a jogok az emberiség közkincsévé lettek, s többé nem egy kiváltságos osztály birtokai; hogy közgazdasági tekintetben a halálos tespedésnek vége szakadt és erőteljes felserdülés állott be; hogy azon elszigeteltségnek, melyben egyénileg és államilag éltünk, vége szakadt, s az érdekközösség érzete szintugy az anyagiakra mint a szellemiekre nézve ébredez; hogy a vallás az üres szólamokból és formákból kilépni s a lélekbe és a testbe átmenni készül: mindez az általánosabbá vált és teljesebb ismereteknek, a fejlettebb öntudatnak köszönhető.

A realis irány, melyet ezen egész haladás tanusit, teljesen érthető és méltányolható. A mi társadalmunknak egyik legnagyobb baja volt az anyagi szegénység, mely az osztályok éles surlódására, az értelmi sötétségre és a vétkekre közvetlen alkalmat szolgáltatott. A külső nyomorból, mely a demoralizatiónak annyira kedvez, okvetlen ki kell vergődnünk; s ez másként nem történhetik, hanem ha a lélek főtörekvése egyidőre e térre irányoztatik. „Minden nagyobb socialis javulásnál“ ugymond egy kitünő tudós „a gazdagság gyüjtésnek kell elsőnek lennie, mert enélkül az ismeretek szerzésének sem ideje, sem értelme nincs azok részéről, kiktől a polgáriasodás előbbvitele függ.“ Habár ezen gazdagság gyüjtés a lélek fölfelé emelkedését sok tekintetben megneheziti, mindazáltal el kell ismernünk, hogy egyszersmind sokkal nagyobb mérvben is valósitja a vallás főtörvényét a szeretetet, mint a régi századok föllengős hitvitája. A középkori idealis irány természetesen leg-

---

[1]) Buckle szavai, melyeket ő a müvelődésben elmaradt népekre egyaránt alkalmaz.

kevesebbet törődik az iparral, földmiveléssel, közlekedéssel, az alsó néposztály és a lelkiismeret terheinek megkönnyebbitésével, az értelmi sötétség eloszlatásával, mint ezt a volt Egyházi állam és Spanyolország példája kézzelfoghatólag mutatja; de aztán közerkölcsiséget és jólétet nem is kereshetünk ily helyeken, s a mit jó szándékból meg nem tesz, az durvaság. Bajok megelőzésére meg fogja tenni utólagosan, kényszeritve az ingyen élő koldusok táplálása s a börtönök és csendőrök szaporitása utján.

A mi népünk jellemző tulajdonai közé nem tartozik a hitetlenség, s erkölcsi fogyatkozásait is abban a mérvben fogja levetközni, amelyben az értelmi sötétségből kilép, a mily mérvben fogalomköre és öntudata tisztul, itélete és lelkiismerete erősbödik: abban a mérvben lesz okosabb és jobb.

Oszlassátok el hát a sötétséget, s a nép meg fog szentelődni. „Ha a hitvány homokot“ ugymond idevonatkozólag a francia nemzet egyik nagy költője „olvasztó-kemencébe dobjátok, tündöklő kristály lesz belőle, melynek segedelmével Galilei és Newton csillagokat fognak felfedezni“. [1])

S ez a feladat, melyet az egész társadalomnak fel kell karolnia oly erővel, amint csak tőle kitelik!

Egyelőre ez az erő nem lehet nagy, s a tömegek tudatlanságban növekedvén fel, s az anyagi élet gondjai által elboritva lévén, a tudásnak szükségét eléggé nem érzik, s csak itt-ott kezdik sejteni, hogy abban van a jobblét eszköze és biztositéka. [2]) A

[1]) Alig képzelhető nagyobb oktalanság és elvetemültség, mint midőn az orthodoxia az értelem és az ész ellen kardoskodik, csakhogy a maga képtelen tételeit annál nagyobb biztonságba helyezze. Kellő értelem és ész nélkül bizonyára ép oly kevéssé jutottunk volna el a vallási fogalmakra és az erkölcsi törvényre, mint nem jutottak el a lovak. És midőn egynémely hittudomány meggyöngiteni akarja ezt az alapot, melyen egész emberi méltóságunk és művelődésünk nyugszik; midőn a társadalom és állami élet azon erkölcstörvényével szemben, hogy a »teljesen észszerűt« igyekezzünk valósitani, ő más törvényt állit föl, meggyőzni akarván a híveket a felől, hogy a mi az emberi lét egyik alakzatában kötelesség, az a másikban vétek, s hogy a lelkiismeret követelménye más a közéletben, más ismét a vallásban: ezzel oly erkölcstelenséget követ el, mely a mellett, hogy megtámadja az egyéni és társadalmi létezés alapját, egyszersmind magába a vallásba döfi a kést.

[2]) A felnőttek oktatásával tett országos kisérlet ezt az állitást igazolja. A legnagyobb számnak az oktatás ingyen sem kellett. Néhol azonban, mint a

középosztály félszeg növeltetése és ismeretei folytán ugy látszik önmagában kevéssé érzi a tudás hasznait, mindenesetre a megélhetés gondjai s a népkegy-vadászás titkainak tanulmányai által annyira el van foglalva, hogy a közmivelődés emelése körül nem fejthet ki kellő buzgóságot.

Erről a hatóságok tanügyi működése tesz kiáltó bizonyságot, melyből országszerte az a tapasztalat tünik ki, hogy a népiskolai törvény végrehajtása nagyrészben a tisztviselők lelkiismeretlen hanyagságán múlik. Ily körülmények közt a különben is kevés tanerővel rendelkező s a felekezeti féltékenység által is megzsibbasztott kezü kormánynak a közoktatás fejlesztésére irányzott törekvéseiben is észlelhető az erélytelenség és bátortalanság, aminek mentségére van az, t. i., hogy alkotmányos hatalom mindig kénytelen tekintetbe venni a polgárok többségének érzületét, nehogy erőszakolás által gyöngítse saját existentiáját, s ellenszenvet költsön az ügy iránt, melyet felkaroltatni kiván.

A köznevelés gyümölcsei ily lassan érvén, a társadalmi és szellemi átalakulás is csak lassan és fokozatosan mehet végbe. S e lassu és erőszakolás nélküli munkánál nyilik a legszebb tér a lelkészek előtt!

A vallás-erkölcsi és társadalmi életnek, állásuknál fogva, a lelkészek legfigyelmetesebb őrei, nekik feladatuk az itteni hiányokat és bajokat felkutatni, lelkiismeretesen tanulmányozni és tőlük kitelhetőleg enyhíteni; az ő tisztök a romlás mutatkozó jeleit előre észlelni és csirájában legyőzni, a vétkeseket és eltántorodottakat téríteni, az ügyefogyottnak pártjára kelni, a gyönge és a hatalmas, a szegény és a gazdag, a tudatlan és a tanult ember közt egyességet létesíteni; a szellemiség minden nagyobb vívmányát, a kinyomozott igazságot, a sziv nemesebb érzelmét a társadalom legalsó rétegébe levezetni; nekik, kik évszázadokon át csaknem egyedüli mivelői és fentartói voltak mindenféle miveltségnek, kötelességük ezentúl is cultusuk tárgyává tenni mindazt ami nemest és jót az emberi lélek napfényre hozott és hozand. A tár-

---

Székelyföldről irták, egész lelkesedéssel jártak a felpalatáblázott férfiak az iskolába! Hasonló példát tudunk az alföld egyik nagyobb városából Makóról, hol lelkes férfiak házról házra járás után szedték össze az irástudatlanokat, kiknek nagy a mult télen elsajátitotta a betük ismeretét és vetését.

sadalomban nincs semmiféle intézmény készen, amely csupán erre a célra lenne szervezve, mely a multak legtiszteletreméltóbb emlékezete és tekintélye által annyira támogattatnék, mint a keresztyén lelkipásztorság.

A lelkészi hivatal, el kell ismernünk, a társadalomnak régóta nem teszi meg azt a szolgálatot, amit tőle a vallás-erkölcsiség és a művelődés érdekében várnak. Súlyos hibák és mulasztások követtettek el, melyek miatt sokan az egész intézmény szükségét és jogosultságát kétségbe vonják, s merőben vallásos kedélyek is rettenetes szemrehányásokra fakadnak. Jézus tanának és személyiségének azon szántszándékos eltorzitására, azon vérlázító gonoszságokra, s a gonoszság gyakorlásában mutatkozó megátalkodottságra tekintvén, melyeket a papok és jézsuiták isten nevében elkövettek, mi csoda ha igy irnak felőlük; „A pap a megtestesült isten gyilkosa. A pap a Krisztus utáni kornak zsidaja, a ki Jézust másodszor a bitóra szögezte. A pap az isteni kijelentés rákfenéje. Az egész világ rikácsolja, s gyülölettel telve, reménytelenül nyöszörgi: nem hiszek semmit, nem hiszek istenben, tehát magamban sem. Adjatok egy darab vasat, hadd öljem meg magam. Engedjetek meg, hamisan fogok esküdni; excommunicáljatok, legalább sok vallástalan ember ebédjére leszek hivatalos! S ki a bűnös e rettenetes lelkiszegénységért? A pap. Természetes tehát, hogy a világ a polgártól a parasztig azt kiabálja: El ezzel a papok vallásával! Ez azonban öngyilkosság lenne nagyban. Változtassátok meg a papot, s szeressétek a vallást jobban mint valaha!"[1])

Hogy minő lehet a hangulat a lelkészek iránt azon körben, melyből a szerző ir, nem akarjuk vizsgálni; annyi tény, hogy a társadalom nagyobb osztályánál ez elkeseredés és e vád kétségbeesett hangját még nem lehet hallani. Sőt ellenkezőleg, mind a katholikus, mint a protestáns lelkészség iránt a bizalom és tisztelet oly határozott jeleivel találkozunk naponként, a mi azt mutatja, hogy a tér, melyet a régi idők örökségéből nyertek, még nagy részben fel van tartva számukra. A papság egészben véve nem oly rosz, mint a minőnek sokan kikiáltják.

Az idők jeleit azonban észre kell venniök a lelkészeknek, és lelkiismeretesen munka után látniok, hogy a társadalomban ne

[1]) Die Gottesmörder. Pest. 1871. 478.

csak erős, hanem közhasznu állást is foglaljanak el, melynek ujabb érdemei kétségbevonhatlanok legyenek.

Hogy miben álljon ez a munka, a felől többféle vélemények lehetnek.

A csalhatatlanság kimondásában némelyek szerint az volt az egyik cél, hogy ezáltal a müveltebbek végkép elidegenedvén s ennek következtében megválván az egyháztól, a papság a magára maradt bárdolatlan tömeg felett annál biztosabban uralkodhassék, melyet folytonos sötétségben tartva, mint vak eszközt egészen saját céljaira fogna felhasználhatni. Részünkről ezen gyalázatos merénylet sikerülését nem hiszszük, habár azon határtalan közönyösségnél fogva, melyet a hazai kath. művelt osztály egyháza autonomiájának kérdésében tanusított, minden roszra el lehetünk készülve, mert ha az úgynevezett autonomia, vagyis a katholikus államjavak kérdése a klerus célzata szerint oldatik meg, a különben is szegény és tág lelkiismeretü értelmiség kevés akadályt fog gördíthetni a középkori barbarság visszaállitásánál a klerusnak.

Máskép gondolják a társadalmi s vallás-erkölcsi bajok orvoslását Ketteler mainci püspök követői, kik egy újkori social thecratiat terveznek, mely természetesen a kath. klerus sugalmazása alatt állana. E szerint a munkás osztály számára az egyház dolgozó intézeteket szervezne és tartana fenn, s gondja lenne reá, hogy a dolgos osztályban a vallás és erkölcsiség, nemkülönben a műveltség is ápoltatnék, a társadalmi szövetségeknek, valamint a Schulze-Delitsch-féle önsegélyző társulatoknak is vallási egyletekké kellvén átalakulniok.[1]) Szerintünk meg nem engedhető, hogy a lelkészek és az egyházak a polgári társaság illetékességi körét elfoglalják, mert ezzel tulajdonképeni hivatásukat hanyagolnák el, s mert a történelmi tapasztalatok már kimutatták, hogy mit lehet várni az egyházi uralkodástól.

A munka a mely a lelkészekre vár, szerintünk ezzel a szóval van kifejezve: oktatás.

„Tanítsatok!“ ezzel bocsátá el Jézus az apostolokat. (Máté 19. 28).

A mi korunknak ismeretekre és bölcseségre van szüksége. Ennek megszerzésében nyújtsanak segédkezet a lelkészek. Éb-

---

[1]) Kautz, a társulási intézmények a nemzetgazdaságban Pest 1871. 357.

reszszék fel a hiveknél a tudvágyat minél inkább, terjeszszék az olcsó füzetkéket, hogy a nép üres óráiban ne a rabló és betyár történetekből szivja magába a mérget, s ne képtelen csodákkal táplálja különben is túltengésben levő képzeletét; hanem saját foglalkozására oktattassék, kötelességének ismeretére vezéreltessék, lelkiismerete és szive formáltassék, értelme és esze erősbödjék. E célra, főleg olyanokra való tekintetből, kik olvasás utján nem okulhatnak, igen üdvös lenne, ha a lelkész olykor-olykor előadásokat és felolvasásokat tartana hivei előtt, olyan tárgyakról, melyek vallás-erkölcsi, egyházi vagy iskolai tekintetben érdeklik a kort és a gyülekezetet, s egészen közellépve ennek felfogásához, tüzetesen megismertetné előttük a helyzetet és kilátásait. Mindenek előtt pedig legyen gondja a lelkésznek az ifju nemzedék iskoláira. E tekintetben az ő befolyásával csak a tanítóé versenyezhet. Leginkább kettőjükön fordul meg minden községben, hogy minő legyen az oktatás. Az elismerés e téren okvetlen kisérni fogja a hűséges fáradozást. Napjainkban a közérdekeltség a tanügy iránt, ha nem kielégitő is, de mégis sokkal nagyobb mint csak pár évtizeddel is ezelőtt. Ritka szüle az, ki egy-két esztendeig ne óhajtaná iskolába járatni gyermekét, olyan pedig egy sincs, ki őszintén ne örülne, midőn hallja ennek okos feleleteit, és látja szép irását. Alföldön szegény tanyásokat és negyedtelkeseket látunk társaságba állani, hogy miután gyermekeik taníthatásáról sem a község, sem az egyház nem gondoskodik, magok tartsanak számukra tanítót![1]) Akár községi, akár felekezeti legyen az iskola, a lelkész támogatását nem nélkülözheti, s az ő befolyása itt többet tehet mint bárminő törvény vagy hatóság parancsolata. [2])

A lelkész ezen nagy hatása hivatalának tisztében gyökeredzik. A nép nemcsak maga szereti megbecsülni papjának állását, de megkivánja azt magától a paptól is; kinek, ha bármi csekély külsőséggel vétene ez ellen, nem sokára tudtára adatik

[1]) Ilyen „mezei tanító" H.-M.-Vásárhely határában van vagy 8, jobbára másunnét kiszorúlt néptanítók, vagy volt mesteremberek.

[2]) Elismeréssel kell kiemelni e téren a lelkészek igyekezetét. A tiszántuli ref. kerületben p. a tanulók száma volt 1843-ban 53.427; 1866-ban 66.495; 1869-ben 68.283; 1871-ben 72.207; a tanítóké pedig 1843-ban (hiányzik); 1866-ban 915; 1869-ben 956; 1871-ben 999. Egyébként a prot. kerületek közt a tanügy legjobban áll a bányai kerületben.

szépszóval vagy komolyan a figyelmeztetés, hogy ezután jobban vigyázzon hivatala méltóságára. Legalább a protestansoknál igy van. És semmisem bizonyítja jobban a nép vallásos érzületét, mint ez a kegyeletes féltékenység, s az aprólékosságig kiterjeszkedő aggályoskodás. Egyébiránt elég világos bizonysága népünk vallásosságának a templomok szép száma is,[1]) mely tekintetben csak az alföldi nagy városok maradnak igen hátra, ugy szintén a templomba járók és úrvacsorálók meglehetős, helyenként igen nagy száma, mely mellett nálunk nem történik holmi olyasmi, mint Németország némely helyein, hol t. i. a vasárnapi istenitiszteleten néha senkisem jelenik meg, s két három év is elmulik olykor, mig úrvacsorával élnek, ellenkezőleg számtalan helyeken köznaponként is kétszer lehet istenitiszteletet tartani, s az úrvacsoráját időközben is betegekhez kivánják szálíttatni.

Meglehet, hogy a szertartásokhoz való ezen ragaszkodás sokaknál üres formaság, vagy szenteskedés, melynek kellő vallásos érzület és kegyes élet nem felel meg; de annyit mégis mutat az, hogy a vallásosság a tisztességhez számíttatik, s áldásaiban még a méltatlanok is óhajtanak részesülni. Nem mondjuk, hogy a közvélemény által ezen nagyrabecsültetés ujabban meg ne rendült volna; azonban az e tekintetben mutatkozó baj inkább félreértésen alapul. Vannak számosan a nép alsó osztályából, kik fel sem vevőleg nyilatkoznak a vallásról: de kifogásaikat elemezve, úgy fogjuk látni, hogy azok részint külsőségekre, részint olyan hitcikkekre irányulnak, melyekben utoljára sem fekszik a vallás lényege. Ezen emberek még őszintén hisznek egy örök istenben, ki az esőnek és a szárazságnak ura, s ki a telet és a nyarat előhozza, nagy súlyt fektetnek arra, hogy az emberek által jóknak, igazaknak és józanoknak ismertessenek, s becsületes nevökre és szivök tisztaságára gyakran oly féltékenyek és érzékenyek, hogy a legkisebb folt miatt, mely egyiket vagy másikat éri, a legőszintébb töredelemre képesek.

Ezekre és a valóban vallástalanokra nézve kötelessége a lelki pásztornak a keresztyén vallást a maga egész szentségében

[1]) Föltéve, hogy a protestánsoknál annyi a templom ahány a lelkész, akkor 1000 lélekre esik egy templom, mig a hollandi reformatusoknál mintegy 1500-ra.

tüntetni föl. Isten lélek, s ha valaki őt csupán lélekben és igazságban kivánja imádni, miért ne ismernők el annak érzelmeit? „miért kötöznénk nehéz és elhordozhatlan terheket egybe és miért vetnők azokat az emberek lelkiismeretére:“ [1]) holott a lelkiismereten csak isten uralkodik egyedül, aki előtt „minden nemzetségbeli kedves, akár kicsoda légyen, aki őtet féli és igazságot cselekszik.“ [2])

A nép közhite kétségkivül e magaslaton nem áll még. A főlény hite, a szeretet és igazság stb. e féle, szerinte csak emberség vagy becsület, de távolról sem vallás, mely alatt leginkább a kultust és az abbanvaló részvételt érti. Egyik hitet durván megzavarni ép oly kiméletlenség és eszélytelenség lenne, mint a másikat. Hanem a lelkiismeretes pap minden jó alkalmat meg fog ragadni szeretet által megértetni a hivekkel, hogy épen az az emberség teszi legbecsesebb részét a vallásnak, s oda fog törekedni, hogy azt az érzetet a szentek közösségének érzetéig fejleszsze és emelje.

Orthodox vagy liberal theologiát vall-e maga a lelkész: az a hivek vallásos életére nézve igen másodrendü kérdés. A hivek a lelkésztől a hitnek azt a lényeges részét várják, mely isteni erő a köznapi élet leverő gondjai közt, s a sziv gyöngeségében várják tőle az evangyeliom hirdetését, és nem az emberi bölcselkedéseket, várják a gyülekezet hitének és a felekezeti formáknak kötcles figyelembe vételét, és rendes körülmények közt a lelkész tanításaiból több nem is ragad meg náluk. Nagyobb feltűnés nekik, ha papjok palást nélkül megy a templomba, vagy a harangoztatást egy órával későbbre teszi, mint hogy ha a feltámadást szellemi értelemben magyarázza, s eltanithat valaki előttük 40, 50 esztendeig, mig akad egy ember, ki meg fogja mondani, hogy a lelkész mint értelmezte a szentháromságot vagy Krisztusban az emberi és isteni természet viszonyát, ellenben lesz száz, meg ezer a ki viszszaemlékszik egész életében arról, mikor papja az isten-káromlás vagy a fényűzés vagy a farizeuskodás ellen beszélt, vagy jótételre és szülők tiszteletére inté hallgatóságát.

---

[1]) Luk. 23. 4.

[2]) Csel. 10. 35.

A lelkész tiszte a szélsőségek között a kellő irányt el nem téveszteni. Formaságok ép oly kevéssé teszik a vallást, mint a középkori fél pogány fél ker. hitnézetek. S midőn a gyülekezet legfeddhetlenebb tagjainál, kiket örömmel és büszkeséggel lát hallgatói között, e meggyőződést elterjedve látja: nagy hibát követne el, ha azokat képmutatásra erőltetné, a miből áll utóljára is egyrésze azok vallásának, kik olykor légszorgalmatosabbak a kultus gyakorlásában. Ez anyagias, költészet nélküli és rettenetesen józan korban, melyben élünk, arra kell törekednie, hogy az előtte álló alapon megbecsültessék, s az egyetlen út, mely a tovább fejlődéshez még vezethet, kellően megbecsültessék. Ovakodjék a lelkész, midőn vallásról beszél, valami olyat állítani, a mit maga sem hisz; válaszszon olyan tárgyakat tanításaiban, melyekről egész őszintén kedvvel és lélekből beszélhet, a melyeknél kimutathatja a hívek iránti igaz szeretetét és lelkesülését. Lehetetlen, hogy az ily tanitás a legkedvezőbb viszhangot fel ne ébreszsze. Míg másfelől, ha a nép értelmesebb része a prédikációból vagy a kultusból az ámitás hangját észreveszi, semmi sem tartóztatja vissza, hogy a lelkésznek és a gyülekezetnek tökéletesen hátat ne forditson. A mi népüknél megvan az igazságérzet. Erről az oldalról biztosan lehet rá hatni. S ha nem vagyunk is képesek őt az anyagias földről az égbe emelni, igaz beszédünkkel legalább odáig segitsük, hogy e földön egyenesen járjon, „szentül és feddhetetlenül élvéne jelenvaló világban“.

Csupán ezen az alapon tartom lehetségesnek azoknak az egyház számára való visszahóditását, kik attól mind a közép, mind az alsó osztályból nagy számmal visszavonultak. S ha azt nem akarja a lelkész, hogy csak asszonyok vagy gyermekek és öreg emberek járjanak tanitására, azok pedig, kik az élet ügyeit viszik és intézik, folytonosan távol maradjanak, ezt az útat kell választania. Ezen az úton lehet a valódiság érzetét fejleszteni és ápolni, melynek a sziv és közélet oly nagy hiát érzi. Ezen az úton lehet meggyőzni az embereket a felől, hogy a vallás nem gépiesség, se nem ábránd, se nem puszta okoskodás, se nem puszta negatio, hanem szivélet, üdv és boldogság már ezen a földön, melyből mennyei világosság és melegség árad szét a családi életben; mely mellett megelevenednek a halálra váló köz-

ügyek, s melytől édes megnyugvás szállja meg a hányatott lelkeket.

Hogy azonban a lelkészi működést ezen eredmény kisérje, mulhatlanul megkivántatik, hogy e működés ne álljon csupán a szószéki tanításban. Valamint Krisztus a bélpoklosokat, a vakokat és siketeket az által gyógyitá meg, hogy egészen közel lépett hozzájok, s saját kezeivel érinté őket: e közvetlenség szintúgy szükséges a lelki nyavalyák gyógyitásának és a sziv életének ápolásánál is. Lépjen azért a lelkész egészen közel a hívek életéhez, s ne féljen, hogy a nyomorral és a sötétséggel érintkezés által bármit veszítene hivatala méltóságából, [1]) s működjék prédikálásain kivül is rendszeresen a gyülekezet kebelében dúló rosz szokások, szenvedélyek és bűnök ellen.

E rendszeres működés kétféle úton gondolható, melyeknek egyike a z e g y h á z i f e g y e l e m.

E tárgy oly fontos, és sokan köztünk is oly nagy várakozással vannak irányában, hogy e helyen kötelességünknek ismerjük kissé tüzetesebben szólani róla, s némi történelmi vázlatot nyújtani annak mibenlétéről, hogy valódi értékét annál inkább felismerhessük.

Mint minden társulatnál, ugy a vallási testületeknél is a szervezet egyik kiegészitő részét képezi a fegyelem. A kirekesztésnek és átoknak nyomai vannak már a rómaiaknál és görögöknél, valamint a gallusoknál és a zsidóknál. Az ujtestámentumi egyházi fegyelem, a mint az Mát. 18, 15—19. 2. Thess. 3, 15, 1. Thess. 5., 14. 1. Tim. 5, 19. 2. Tim, 2, 15. Gal. 6. 1. Kor. 5. Csel. 10, 28. 11, 3. 2. Kor. 2-ben körvonalozva van a pogány és zsidó formák látható befolyása alatt képződött, sőt ezeknél is élesebb volt, a mennyiben a kirekesztett egyszersmind a pokolnak is átadatott. A középkorban, a mily általános volt a vadság, oly annyira elfajúlt a bánásmód is, melyet ellenében az egyház alkalmazott. Az

[1]) Nem lehet elhallgatni, hogy a magyar lelkészeket e pontnál súlyos szemrehányás terheli. A lelkész nálunk a honoratior osztályhoz számítván magát, igyekezett ettől elnem maradni, mely verseny kiterjedt a pap nejének ruházatától, az alföldön a lelkész hintójáig és lovaiig, s a jobbágy hallgatóval való szíves érintkezés nála ép oly szokatlan volt, mint a hét szilvafás nemes úr nál.

egyház kérlelhetetlensége ez iránt egész a vérengezésig terjedt, mig az erkölcsi vétségeket könnyebben szenvedte. A hivek lelke e rettenetes szigor előtt félve hajolt meg. Priscillian kivégeztetése még közutálatot ébresztett; de Ágoston atya már azt hirdeti, hogy a testi büntetés az eretnekek ellen helyén van. Hasonló értelemben nyilatkozik Chrysostomus; Nagy Leo pedig már a kivégeztetést is helyesli. Átalában a pápák kezében a fegyelem rettenetes fegyverré vált, a kirekesztés kisebb vétségekért is széltére alkalmaztatott, s a fegyelem jó eszköznek bizonyult azok ellen is, kik a pápáknak a hűbért vagy a papnak a kölcsönvett pénzt nem akarták megfizetni. A vezeklés alól, mint Theodosius példája mutatja, a fejedelmek sem voltak kivéve. Keleten azonban már a 4. században megszüntették a poenitentiarius papok tisztét, s a titkos bűnök kiengesztelése kinek-kinek saját lelkiismeretére lett bizva. Nyugaton a bűnbocsánatra nézve a megvallás szükséges volt, de a titkos bűnöket eleintén világiaknak is meglehetett vallani. A nyilvános gyónás helyébe I. Leo a fülgyónást hozta divatba, III. Ince pedig évenkénti gyónást rendelt, még pedig a pap előtt, mi által a pap befolyása igen nagy mérvben növekedett. A 6. század óta egyes püspökök leveleinek s a zsinatok határozatainak alapján az u. n. poenitentialis könyvek készültek, melyekben minden egyes bűnre ki volt szabva az egyház büntetése. Németországot a 8. század óta vándortörvényszékek (Sendgericht) járták be, itélve mindenféle vétség felett, s büntetve böjtre, megcsapatásra, fogságra, házasságtól eltiltásra s pénzre, mely utóbbi a szegényeké lett. A kirekesztés rendszerint a fejedelem beleegyezésével történt, kinek kepviselője a törvényszékekből hiányzott. A 9. századtól fogva az excommunicationak keményebb formáját kezdték megkülönböztetni, az u. n. anathemát, mely az illetőt nemcsak az egyház, hanem a társadalom közösségéből is kizárta, megtiltatván mindennemü érintkezés az ilyennel, a 11-dik században pedig még borzasztóbb fegyver került a pápák kezébe, az u. n. interdictum, mely már nem egyesek, hanem egész városok, vidékek vagy országok ellen mondatott ki, s melynek következtében ilyen helyeken a nyilvános isteni tisztelet megszünt, a templomok bezárattak, az ereklyék elrejtettek, a képek, feszületek eltakartattak, a harangok elnémultak, a sákramentumokat nem

szolgáltatták ki, a megholtakat, a papok, aggastyánok, 2 éven aluli gyermekek kivételével, szentelt földbe nem temették el. E fegyver a gyakori használat következtében később elkopott. A velencéseket a 14. században a pápák még „becsület és jogvesztetteknek" nyilvánították. A kolduló-barátok, kik mindenütt fölléphettek, népkegy-vadászás tekintetéből, a szokottnál lágyabb büntetéseket szabtak. E körülmény ugy szintén az a másik, hogy VII. Gergely óta bűnbocsátó erő tulajdonittatott bizonyos szolgálatoknak és fizetéseknek, melyeket a bűnös az egyház javára tett, s melyekből később a bűnbocsátó levelek nőtték ki magokat: sokat ártott az egyházi fegyelem tekintélyének, melyben egyébiránt már akkor a boszorkányok, ördöngösök és eretnekek elleni egész eljárás, az inquisitio minden iszonyatosságaival rendszeresítve volt.

A reformációban, habár közvetlenül egy egyházfegyelmi tárgy (a bűnbocsátó levél) szolgáltatott rá alkalmat, az egyházfegyelem kérdése nem nyert kellő megoldást. A nép örülve, hogy a papok igája alól szabadult, hajlandóságot mutatott minden egyházi fegyelemtől végkép búcsut venni. A reformatorok eleintén hagyták fejlődni a dolgokat, de csak hamar sajnosan látták a fenyítékhez szokott tömeg rakoncátlankodásait. „Nincs már sem isteni félelem, sem fegyelem", igy ir Luther a választó fejedelemhez „mert a pápa átka lejárta magát, s mindenki azt teszi mit akar". Az egyházlátogatási könyvecskében pedig ezt a vallomást teszi: „Jó volna ha az igazi keresztyén átokkal (Bann) való büntetést, mely meg van irva Mát. 18-ban, nem hagynók veszendőbe menni. Azért azokat, kik nyilvános vétkekben, mint házasságtörés, mindennapos dobzódás, s. t. efélékben lélekzenek s azzal nem akarnak felhagyni, nem kell a szent sákramentomokhoz bocsátani stb." Melanchton panaszolá: „Az egyházi fegyelemnek árnyéka sincs életbeléptetve, nem hogy az egész életnek komolyan jóba-foglalásáról vagy keresztyén mértékletesség valódi gyakorlásáról lehetne szó". Ugyanő 1540-ben az excommunicatió életbeléptetése mellett irt. Kalvin az apostoli korszak legszigorubb egyházi fegyelmét léptette életbe. Zvingli ellene volt a kirekesztésnek. „Az apostoli korszakban, ugymond az 1530. sz. galleni zsinaton, gyakorolták a kirekesztést, mert akkor a pogány felsőség a keresz-

tyénekhez illetlen vétségeket nem büntette meg; most azonban, midőn a keresztyén felsőség a vétségeket megbünteti, a kirekesztés többé nem szükséges.“ Mind a mellett arra törekedett, hogy a tanács segedelmével az erkölcsöket megjavítsa, a mi neki Zürichben ugy sikerült, mint Kalvinnak Genfben. Bernben iszonyodtak az excommunicatiótól. Hogy az eretnekek halállal büntettessenek, azt a XVI. század reformátorai, még Servet is, általában helyeselték. Az ágostai hitvallás nem szól az egyházi fegyelemről, a schmalkaldi hitcikkek minden papnak azon hatalmat adják, hogy a megátalkodott bűnösöket az úrasztaltól eltilthassa. A második Helv. hitv. azt tanítja, hogy a kulcsok joga az igehirdetésben áll, s hogy a kirekesztés fenntartandó. Hasonló eszme van kifejezve a Heid. kátéban is. A német prot. egyházban a kirekesztéshez csakhamar polgári büntetések is függesztettek, minők pénzbirság, fogság, száműzetés. Általában a II. század fegyelme már teljes elfajulásban volt, s a büntetéseknek pénzzel megváltása s a fejedelmek és földesurak általi elengedése szokásba jött, ugy hogy a fenyiték végre csak a tehetetlen szegények s főleg megesett nőszemélyek ellen alkalmaztatott. A mult század rationalismusa végre az ekép eltorzult intézménynek megadta a kegyelemdöfést. Poroszországban a világi törvényhozás szüntette meg a régi megalázó eljárásokat, ugy hogy a jelen század 3-ik évtizedében Németországnak már csak egyes félreeső helyeiben voltak fenn a fegyelem némi nyomai. Zürichben az egyháztanács még a 16-ik században átvette a külső elöljáróságtól a fegyelmet, de a 18-ikban már nem élt többé azzal, hanem a hibázókat a polgári hatóságnak jelentette fel, mely a templommulasztók, ünneprontók, fényüzők ellen gyakran rendeleteket adott ki.

Nálunk a legrégibb kánonok szintén meghagyják a kirekesztést, melynek igen érdekes módját közli Samorjai. [1]) Méliusról tudjuk, hogy lelkésztársát Somogyi Mátét és egyik hallgatóját a debreceni tanács előtt Dávid Ferenchez szítás miatt bevádolta,[2]) de az akkori papok ugy látszik a példáját nem követték, s azért irhatott ellenök ugyancsak Melius eképen: „Mostan tudja

[1]) A helv. hitv. ecclesiáknak egyházi ceremoniájokról s a t. Lőcse 1636. 143 s köv. l.

[2]) Szücs Debrecen története II. 552.

prédikátor uram, hogy eretnek, hamis tudományu, fertelmes, parázna, részeges: nem veti ki, hanem elhallgatja; de jaj eféle bűnpalástoló széna, pelva, aszufa, epetü prédikátornak, vak és uraáruló, táborvesztő istrázsának stb. [1])

Az átok általában olykor-olykor elővétetett néha egész városok ellen is. Valamint fel van jegyezve, hogy Debrecen városa 1598-ban rendelkezett, hogy egy hitét megtagadott házaspárnak, ha Debrecenbe vissza merne jönni „fejök vétessék". [2]) Mind a mellett általános érvényben ugy látszik a ref. gyülekezeteknél sem volt a fegyelem, melynek büntető részét (inkább a káromkodók, ünneprontók, fajtalan életüek ellenében) a külső elöljáróság gyakorolta, az egyház megelégedvén a megkövetéssel. Utóbb ezt is csak a parázna nőszemélyek tették, azonban oly kevés számmal, hogy azon gyanura jöhetünk, hogy a megaláztatás alul nagyobb része kihúzta magát. A forradalmi napok ezen szokás maradványait is általában eltörölték, s csak itt-ott akadni még annak nyomára némely félreeső, leginkább erdélyi gyülekezeteknél.

Korunkban sok oldalról nyilatkozott az egyházi fegyelem helyreállitásának óhajtása. Ezt tolmácsolták Stahl és Nitzsch már a negyvenes években, kijelentvén, hogy nem kivánják rögtön az egész régi fegyelmet életbeléptetni, hanem csak annak negativ részét, nyilvános egyházkövetést, szószéki kiátkoztatást egyelőre mellőznének, hanem csak az urvacsorát, az egyházi tiszteletbeli jogokat, s az egyházi termelést akarnák megvonni a bűnösöktől. 1861-ben a berlini egyházi főtanács már komolyan foglalkozott idevonatkozó munkálat készitésével s a porosz lelkészi értekezletek rendre tárgyalták az ügyet. 1868-ban a soldini kerületi zsinat a törvénytelen gyermekek keresztelésénél, s a megesett nőszemélyek esketésénél a harangoztatást megtiltá. [3]) A Schweizerische Kirchengesellschaft 1867. gyülésén is felmerült e kérdés, hol Zwicki lelkész a kirekesztési jog gyakorlását az egyház részére követelé. [4]) Egyike azon országoknak, hol a vallás ürügye

---

[1]) Válog. Predik. Conc. Jel. 2. felett.

[2]) Szücs i. m. II. 579.

[3]) Bővebben Hildenhagen: Zur Kirchenzuchtsfrage. Megjel. Pred. der Gegenwart 1869. 39. l.

[4]) U. o. 1867. 317.

alatt a legocsmányabb játék üzetik, a bajor Pfalz, hol a müncheni consistoriumról mondják, hogy egyik kezében Zvinglit és Luthert, másikban a pápát tartja. A kormány Bajorországban már az 1821-ki egyházalkotmányi kisérlet alkalmával szervezni akarta az egyházi fegyelmet is, de törekvése a nép ellenszegülésén meghiusult. Hasonló kudarcot szenvedett itt a kormány 1856-ban, midőn a ref. presbyteri alkotmány eszméjét a legszigorubb egyházi fegyelem felébresztésére zsákmányolta ki, midőn az ódon liturgia és a magángyónás is bevétetett.[1]) Mig a kisérletek a nagyobb prot. felekezetek kebelében mi eredményre sem vezettek, az alatt a kisebb protestans egyházak részint folyton megtartották, részint ujra életbeléptették az egyházi fenyitéket, igy a methodisták, az independensek és baptisták, kik a kálvini igazhitüséggel együtt a szigoru egyházi fegyelmet is átvették [2]) a herrnhuterek, memnoniták, az ujrakeresztelkedők Zürichben, s a magyarországi nazarénusok, kiknek templomi rendtartásaik nyilván svájci eredetre mutatnak.

Nálunk már 1848 előtt szintén sürgették a „Prot. Egyházi Lapban" az egyházi fegyelem helyreállítását; a sürgetés ezen lap uj életre támadásával ismétlődött, és igen sokan az egyházi fegyelmet mutatták fel mint olyan gyógyszert, mely minden vallási és erkölcsi betegségünket megorvosolni fogja. [3])

E betegségek orvoslása általános óhajtás lévén, a dunamelléki kerület 1862-ben már bizottságot [4]) is nevezett ki az egyházi fegyelem életbeléptetése tárgyában, valamint Erdélyben is több egyházmegye folyamodott a zsinathoz fegyelmi szabályok alkotása végett, melyet azonban a zsinat boldogabb időkre halasztott. [5])

---

[1]) H. Lang: Zeitstimmen aus der ref. Schweitz 1868. 440.

[2]) Habár egyrészről ismét elvetették.

[3]) Az e nembeli nevezetesebb felszólalások Prot. Egyh. Lap. 1858: 40, 1239. lap. 1859: 77. lap. 1860: 46, 829, 945, 1148. l. 1864: 225, 254. l., 1865: 45. sz. 1865: 9—11, 1605. l. A büntetések közt lettek volna megintés négy szem közt, tanuk, gyülekezetek előtt, gyülekezeti jogok megvonása, pénzbirság, násznagyságtól, keresztszüleségtől, úrvacsorától eltiltás, kirekesztés. A fegyelemnek ellene nyilatkozott Hunfalvy János u. o. 1847: 48. sz. és 1848: 22, 23. sz.

[4]) Ennek munkálata u. o. 1863: 40. sz.

[5]) U. o. 1864: 14. sz.

S szerintünk is helyesen, mert az egyházi fegyelem, melynek gyakorlásában az oroszlánrész mindig a lelkésznek jutna, habár eléggé indokolt volt is az apostoli egyházban és a sötét századokban, de azon kivül, hogy Jézus szellemével és az egyház fogalmával sem egyeztethető össze, teljességgel nem illeszthető be korunk szellemiségének és közéletének keretébe, s ha beilleszthető volna is, képtelen lenne azon bajt alaposan orvosolni, mely ellen némelyek alkalmazni akarják.

Egy uj vallásfelekezet alakulása kezdetén természetes, hogy az erkölcsileg megrovottakra szigoru felügyeletnek kell lenni, s azokat a keresztyének társaságába annál kevésbé lehetett fogadni és eltürni, minthogy a kirekesztés a zsidó egyházban is megvolt, melynek rendszabályai egyelőre a keresztyénné lett zsidót egész életén át kötelezték.

A jeruzsálemi egyház a legbuzgóbb zsidókból alakult, s Eusebius szerint egész 135-ig csak körülmetélt püspököket türt meg. Az egyház hívei az ujonan csatlakozókból szaporodtak, kik nyilván a szent élet igérete mellett lettek keresztyénekké, mert nincs rá világos adatunk, hogy kezdetben kis gyermekek kereszteltettek volna. Ide járult még az, hogy a polgári társaság az erkölcsök tisztaságára igen kevés gondot forditott, s miután pogány volt, a fegyelem gyakorlását, mint Zvingli mondá, nem is lehetett rá bizni. Korunkban azonban mindez másképp van. Minket a zsidó törvények nem köteleznek, az egyház nem önkéntes csatlakozás, hanem benne születés s rendszerint öntudatlan állapotban való elköteleztetés által nyeri tagjait, a keresztyénség pedig az államok vallásává lőn, melyek törvényt szabtak a gonosztevők megbüntetésére, kik bármily számmal legyenek, sem keverhetik többé gyanuba az isteni vallást, melynek ők méltatlan hívei.

A középkorban az a módszer, melyet az egyházi fegyelem rendszere képezett, még igazolható volt. A bárdolatlan népek lelki meggyőződéséről az általánosan eláradott műveletlenség miatt szó sem lehetvén, legalább külsőkép kellett őket féken tartani. A betegséget helyileg orvosolták; a hol kitört a baj, ott alkalmazták a gyógytapaszt. Az igaz, hogy ennek következménye más helyeken jelenkező ujabb és folytonos kiütések lettek, de legalább pillanatnyi eredményt értek el. Mert a gyógyszer hat-

hatós volt. Általános lévén a hiedelem, hogy az egyház kebelén kivül az emberre kárhozat vár, a kirekesztés a legrettenetesebb lelki aggodalmakat vonta maga után. Ezen kivül az állam sulyt és foganatot szerzett az egyház itéletének s azt polgári következményekkel terhesebbé tette. A kitaszitott egyén minden emberi társaságból és minden védelemből ki volt taszitva, s vogelfreinak volt nyilvánítva. — Korunkban az emberiség tisztában van már a felől, hogy a bajok orvoslási módja egészen az ellenkező mint a mit hajdan követtek. Ha a természeti és erkölcsi roszakat le akarjuk győzni, palliativ szerekkel nem érünk célt, hanem utat kell nyitni az erők nyilatkozatának, ápolni és fejleszteni az emberi tehetségeket oly módon, hogy a jók elnyomják a rosz szenvedélyeket, s a nemes törekvések vegyék igénybe egészen hajlamainkat s erőnket. Ezen kivül már nincs többé a lelkekben az üdv utáni vágy, a felekezetekre oszlás meggyöngitette és lerontotta azt a hitet, hogy kizárólag csak egyik vagy másik egyházban lenne feltalálható az üdvösség. Az egyház büntetéseit az állam, mint ezt Poroszország és Magyarhon példája mutatja, semmi kedvet sem érez foganatosítani, ugy hogy a kitaszittatás az illetőknek társadalmi és polgári helyzetében semmi következményeket sem vonhatna maga után többé[1]).

Végül kétséget nem szenved az sem, hogy a rendszeresitett egyházi fegyelem eszméje a kellő evangyeliomi alapot nélkülözi. Jézus maga nem állitott fel egyházi fegyelmet. Máté 18, 15—17-ben nem az egyházakra nézve állittatik fel a szabály, hanem arra az egyes emberre nézve a ki megbántatott,[2]) a Mát. 16, 19. 18, 18-ban foglalt jelképes beszédnek határozott értelmet adni annyival bajosabb, mert az is kétséges, hogy a teljhatalom, mely adatik, törvényhozásra vonatkozik-e vagy absolutióra. Olyan parancs, hogy a már belépett keresztyéneket ismét ki kell az egyházból rekeszteni, semmi esetre sincs ott, a mint hogy eféle kizáratásoknak Jézus határozottan ellene volt.[3]) „Jőjjetek én hozzám, úgymond, mindenek, kik megfáradtatok és megterheltettetek“ stb. Az

---

[1]) Az egyház általi kipellengéreztetést a helytartó tanács is betiltotta.

[2]) Igy értelmezve e hely a Hercog-féle Encyclop.-ban is VII. 701.

[3]) Hildenhagen i. m.

ő országa befogadta a jókat és gonoszakat, mint a gyalom a különféle halakat, a nagy vacsorához a sánták és bénák, az utcai csőcselék ültek le, a tékozló fiu minden poenitentia-tartás nélkül visszafogadtatik. Zakeusnak egyszerüen bocsánat adatik, az első urvacsorában Judás az áruló is részesittetik, és igy tovább. Az ő sajátságos közönségét épen a bűnösök és publikánusok képezték, s világosan megmondá, hogy nem az egészségesekért, hanem a betegekért jött. Merőben külsőleges, Krisztustól idegen s hozzá méltatlan felfogás a sulyos vétkekről s a nyilvános botránkoztatásokról oly sokat beszélni, mintha azok volnának a legroszabbak, s azokat kellene külön egyházi büntetéssel sujtani! Mintha a szeretetlenség, a szellemi kevélység, a szenteskedés, a titkon lappangó bűntények ünnepelt, finom és rafinirt követői nem sokkal gonoszabbak és istentelenebbek volnának, mint ez a tékozló fiunak idősb testvérével való egybevetéséből oly nyilvánosan kitünik. Valóban, igen nehéz, és legtöbbször lehetetlen az embernek belső erkölcsi értéke felett itéletet mondani, s sziv kell hozzá nyilvánosan megbélyegezni valakit, ki elég szerencsétlen volt horogra akadni, mig százak és ezrek, kik ennél talán sokkal roszabbak, mint tisztességes emberek pompázhatnak. Mert kétségtelen, hogy épen a leghatalmasabbak ki fognák játszani az egyházi fegyelmet, mint kihuzták magokat az alól ezelőtt is; [1]) a büntetendők roppant tömegénél fogva a fenyités, még ha kivihető volna is, hatástalan maradna, [2]) annyival inkább, mivelhogy a fegyelem eszközeire nézve időközben nagy változás állott be. Most, mikor az emberek nagy része maga sem kivánja az egyházi eltemetést, s önként elmarad az urvacsorától, midőn a hívek közösségéhez tartozni sokakra

---

[1]) Már Brenznek a volt a nézete a fegyelemre nézve, hogy azt a fővárosban, az udvarnál és kancelláriánál kell kezdeni, különben mindenunnét Stuttgartba fognak menekülni az emberek, sőt a különben is zabolátlan és fegyelmetlen pórnép inkább lázadásra adja fejét, mint ilyen fegyelemre." (Versuch einer entscheidenden Erörterung, ob und wie Kirchenzucht in der ev. Kirche eingeführt werden soll. Von einem ev. Geistlichen. — Würtenberg, s. Heilbronn 1845. 24.

[2]) Ha igazságosan akarunk eljárni is az ujtest. értelmében (V. i. Gal. 3, 10. Jak. 2, 10, 1. Kor. 5, 11, 2. Tim. 3, 2, 1. Tim. 6, 3, 6, 2. Thess. 3, 6. Mat. 1, 8, 15, 1. Kor. 16, 22 s a t.) fegyelmezés alá vonandó a hitetlenségnek, törvénytelenségnek és erkölcstelenségnek minden kigondolható neme.

nézve megunt nyűg, nem nevetséges-e ezen eszközöket büntetésül használni?

Az emberek erkölcsi értéke felett igazságosan csak isten itélhet, övé a megbocsátás joga is, ne akarja tehát az egyház és a pap a legfőbb lény jogait bitorolni. A külső tettek felett pedig, a mennyiben azok nyilvános erkölcstelenséget foglalnak magokban, itél az állam, mely a polgári életre nevel, az egyház pedig nevel a benső erkölcsiségre és vallásosságra, s épen ennélfogva fegyelmezése is csak szellemi és erkölcsi lehet. Az erkölcsiség és vallásosság megszünik az lenni, mihelyt nem a teljes szabadság alapján fejlődhetik ki. Ide járul még az, hogy a mi kisded sectáknál kivihető, teljességgel kivihetetlen nagy gyülekezeteknél, hol lehetetlen mindenkinek életét ellenőrizni, ha csak az egyház e célra saját, még pedig roppant számu rendes rendőrséget nem tart, a mi azonban már csak azért sem lehetséges, mert eféle intézmény (minő a német consistoriumoknak egykor csakugyan rendelkezésére állott), valamint az egész egyházi fegyelem a nép érzületét mélyen megbotránkoztatná. Korunk szelleme nem türi többé a kényszert és a fenyitéket a lelkiismereti dolgokban, s határozottan olyan irányt vőn, hogy a vallásosságot az egyháziasságtól el is választja olykor, a miben nem épen a nép a leghibásabb. „Az egyháznak“ ugymond Rothe „azonnal nincs semmi értéke, mihelyt nem bir oly erkölcsi hatalommal, mely által hozzátartozói szivét megnyerhesse s magához csatolja. Kifejtették már a lelkészek ezt az erőt egészen, foganatba vétettek-e már minden egyéb eszközök, melyek a fenyitéken kivül kinálkoznak, nincsen-e már semmi helyrehozni való a lelkészi tiszt mulasztásai közül? Sokan panaszkodni fognak Sz.-Leoval, hogy midőn tévutakon jártak, az egyház nem ment utánok szeretetteljesen, nem figyelmeztette, nem intette, nem tanitotta s nem hivta őket; és most egyszerre karddal akar utánok vágni. Hogy ezen panaszra okot többé ne szolgáltassanak az egyház-tisztviselői, az elmulasztottakat azon az uton kell kipótolniok, a mely még számukra fenn maradt. Rendszeresen érintkezzenek velök, nem hogy őket törvényszéki vizsgálat alatt tartsák, hanem hogy oktatásaik által szeretettel magokhoz csatolják s megnyerjék Krisztusnak; abban a befolyásban, melyet ily módon nyer hivei előtt, álland a papi

hatalom. Látogassa meg a lelkész házaiknál a hiveket mindanynyiszor a hányszor csak tehető, s mindazokat, kiket az eszély meglátogatni tanácsol.[1]) Legyen segitségökre azoknak, kik házi keresztet viselnek, adjon utmutatást a rosz szokások legyőzésére, szelid és jóakaratu észrevételek által igyekezzék lelkére hatni a hitetlennek és templomkerülőnek, a cégéres életüt hathatósabban intse, a restet munkálkodásra buzditsa, kérdezze meg van-e biblia a háznál, s ki szokott abból koronként olvasni, a serdülők nem felejtik-e el az iskolai tudományt; van-e kellő gond a gyermekek testi és szellemi nevelésére, s ha itt valami lényeges hibát fedez fel, mutassa ki annak orvoslási módját. Ha az emberiség megjavulni fog, csak vallásos növelés által foghat, melyre nézve legtöbbet tehet a család. [2]) Ezenfelül legyen gondja a lelkésznek arra, hogy a külső előljáróság a közhelyekre, sétányokra és korcsmákra felügyeltessen, a prostitutió kisebb legyen, a nyilvános istenkáromlás és vasárnap-rontás semmi esetre se türettessék, miután nagyobb községekben a bajok ellen már hatni nehezebb.

Emelje ki a lelkész a keresztyén erénynek üdvös következményeit a munkás életben, a szorgalom, a józanság, a lelkiismeretesség, a rend és tisztaság, szeretet s a jótétemény áldásos eredményeit; költse fel a népben a törvények iránti őszinte tiszteletet, s mutasson példát arra nézve, hogy a hazafiság elsőrendben meg-

---

[1]) Hogy a lelkész sorba látogassa minden válogatás nélkül híveit, nem tanácsos már csak azért sem, mert ezzel igen sokféle félreértésekre szolgáltatna alkalmat, de nem is szükséges. A nemes szív ép úgy mint a nap, messzire világít és melegít. Hivatalánál fogva különben is sokakkal jó ismeretségbe, szeretetét, tanácsait és intéseit úgy osztogathatja, hogy rövid idő alatt őt fogják meglátogatni igen sokan, kiknek azokra szükségük leend.

[2]) A családi nevelésben jelenleg igen-igen kevés okszerüség található. Főbaj, hogy a gyermeket nem tudják következetesen és biztosan fogni. Legtöbbször a szeszély-szab törvényt a gyermekeknek, ugy, hogy e miatt annak nem válhatik természetévé a jó. A szülők a sok beszéddel, az indulatoskodással és a kényeztetéssel. Így történik aztán, hogy a mai szülők rendszerint csak addig tudnak birni gyermekeikkel, mig azok iskolába járnak. Azontúl féket alig türő suhancok járnak be a házhoz, kik előtt riménkodásra fordítják a szót szüleik s kiknek már pipán, káromkodáson és betyárságon jár az eszük.

kivánja az engedelmességet az elöljáróság iránt, és azt, hogy senki terhére és romlására ne váljék a hazának rakoncátlan vágyai, henye és gondatlan életmódja által; s legyen gondja az elhagyatott árvákra, a szegényekre és nyomorultakra; egyáltalában valamint egyéb erényekben, ugy különösen a szeretet gyakorlásában maga menjen elől jó példával. Igyekezzék egyháza gazdasági ügyeit lehetőleg felvirágoztatni, épületeit jó karban tartani, élesztse és táplálja a kegyes adakozás indulatát, s győzze meg a híveket a felől, hogy a ki elmulasztja a jótéteményt, midőn hatalmában van annak gyakorlása, annak őszinte kegyessége méltán kétségbe vonható.

E szent buzgalom, komolyság és szeretet által biztosabban és maradandóbban fog hatni a hívekre, s jobban megtartja azokat Krisztusnak, mint a fenyegetés, a nyilvános kicégérezés vagy a sátánnak átadás által. Az igében van a lelkésznek minden ereje, és a lelkek meggyőzésében a tanitás által.

Ha van valami kovász, mely a vallás-erkölcsi és társadalmi élet nehéz tömegében uj mozdulást és üdvös átváltozást képes előidézni, az kétségkivül a keresztyén lelkészi hivatal e nemü tevékenysége leend.

E tevékenységnek azonban még most több rendbeli akadályai vannak.

Egyik főbaj a lelkészi hivatal anyagi gondja.

A prot. lelkész nálunk, minthogy fizetésének legnagyobb része földhaszonvételből áll, ha magát és családját nyomornak kitenni nem akarja gazdálkodásra van utalva; idejének azon részét tehát, mely a ritustól s az irodai munkától fenmarad, szántás-vetésre, marhatartásra s egyáltalában az anyagi kereset üzésére kénytelen fordítani, annyival inkább, mert mint némely helyen 100—200 frtnál nem megy többre, s ha maga utána nem lát, hogy bevételeit szorgalmas gazdálkodás és mellékes üzlet által szaporítsa, akár az éhen-halásnak nézhet elébe. Azon legszentebb családi kötelességek, melyeket ő másoknál is ápolni tartozik, arra kényszerítik őt, hogy gyakran maga is kézimunkát végezzen, olykor haszonbéreljen vagy kupeckedjék és vásárokra járjon. Felkellene azért országszerte menteni a lelkészeket eféle kereseti foglalkozások alól, anyagilag tisztességesen dijazni, hogy gond-

ment fővel szentelhetné magát mindenik hivatása teendőinek pontosabb végzésére. [1])

Egy másik igen lényeges akadály nagyobb községekben a lelkészek csekély számában s a lelkészi hivatal teendőinek tökéletlen beosztásában gyökerezik. Ott, hol egy lelkészre 5—10 ezernyi lélek esik, képtelenséggé válik a kellő mérvü és közvetlen érintkezés a hívekkel. Ily helyeken a lelkész a ritussal és az irodai gépiességekkel annyira el van halmozva, hogy gazdálkodására is csak lopva szakithat időt, s érkezése legfelebb az est beköszöntése után van, mely időt azonban, minthogy a nappali munka szellemét kifárasztja, a legtöbben családi szórakozásra és pihenésre fordítanak. Ide járul még az, hogy nálunk, hol egy gyülekezetben több lelkész van, ezek működési köre nincs elkülönözve; a felváltva menő szolgálat mellett a roppant számu hívek magánéletére egyiknek sem lehet kellő gondja; nincs senki a ki utána nézzen a családi erények, házi vallásosság mibenlétének; a közélet hiányaiért és kinövéseiért a sok fő között tulajdonképen egyik sem érzi magát felelősnek; a szószéki tanításban semmi rend, összefüggés és egyöntetüség, mindenik lelkész beszél arról a miről tetszik, a mikor tetszik, s a miként tetszik; a gyülekezet életének az egyenjogu lelkésztársak között tulajdonkép nincs vezetője; a a tiszttársaknál magában a félszeg rendszerben meg van vetve alapja a hivatali féltékenykedésnek és széthuzásnak. Hogy ezen baj megorvosoltassék, a nagyobb gyülekezetekben mulhatatlanul szükséges a lelkészek számának szaporítása és elkülönzött parochiák szervezése. A nagy szám a népesebb gyülekezeteknek valóságos csapása, mely mellett áldozatkészségre és öntevékenységre senki sem érzi magát indittatva, s mely a vallás-erkölcsi tespedésben élőknek roppant tömegét elleplezni alkalmas. Meg kell azért oszlatni és részenkint hatni e nagy tömegre, melyet egy központból az evangyelium erejével megvilágosítani és zsibbadozásából felébreszteni lehetetlenné vált. Fájdalom, hogy eféle tervek magokban az illető gyülekezetek kebelében igen csekély rokonszenvvel fogadtatnak. Dacára annak, hogy csaknem minden nagyobb gyülekezet lelkészei belátják a helyzet hibáit, s annak fentebbi javí-

[1]) Az országos egyházi pénztárnak egyik rendeltetése épen a lelkészek fizetése lett volna.

tási módját, dacára, hogy e részben közülök már sokan nyilvánosan kifejezték a parochiákra osztás szükségét; ugy látszik, hogy nincs annyi erő a nagy tömegben, mely őket ily elhatározásra s annak foganatosítására képesítené; minélfogva jelen van a szükség, hogy istennek ezen téresebb veteményes kertjeit egy felsőbb kéz rendezze be, az, melynek a tenyészetre felügyelnie tisztében áll; különben e kertekre, melyek már most is sürü dudvákat, s itt-ott egész pusztaságokat s idegen foglalásokat mutatnak fel, a legszomorubb sors fog várakozni.

Végül be kell ismernünk, hogy bennünk lelkészekben is rejlik a baj oka, a minél fogva tanítói tisztünknek kellően meg nem felelhetünk, s körültünk a szellemi elvadulás megöregedett. Nem voltunk elég melegek a nép iránt, melyet szemünk láttára lepték meg és pusztították mindenféle nyomoruságok; nem voltunk elég éberek őrállásainkon, sokszor aludtunk, midőn vigyázni kellett volna, sokszor mellékes ügyletek s politikai izgalmak által jobban elfoglaltattunk, mint sem életünknek és hivatalunknak megszentelő és javító hatása lehetett volna a hívekre; nem tudtuk az önmegtagadásnak annyi jelét tanusítani, a menynyit Krisztus tőlünk kivánt; magunk között sem voltunk oly egyesek, közös érdekeinkért oly lelkesültek, mint a szükséghez és a körülményekhez képest kellett volna lennünk. Mentségeink lehetnek, s bizonyára vannak is elég számosak és nyomatékosak, de végtére bennünk is van a hiba.

Hogy a jövendő papi nemzedék ily szégyenitő vallomásra kevésbé kényszerüljön, gondoskodnunk kell legjobb neveltetéséről. Mi igen sivár és hányatott korszakban növekedtünk fel, szolgai viszonyok között, melyeknek alant járó szelleme, őszinteséghiánya, csekély munkakedve bennünk megerősödött. Fájdalom, papi képezdéink, habár az örvendetes fejlődés utján vannak, de jelenleg még általán véve nem nyujtanak elegendő kezességet a felől, hogy e bajokon segitve leend. Benlakási rendszer, mely most nagyobb mérvben foganatosittatik mint valaha, ifjainknál megrontja a jellemképződést, s azt az iskolai közszellemet plántálja tovább, melynek lényeges hibái közé tartozik a kiskoruság és szolgaiság érzetének ápolása, a hivalkodás legyezgetése és táplálása, a robotból vagy az osztályzatért való tanulás, s a szellemi

emelkedettség és a hivatásért való lelkesülés hiánya. E hervasztó közszellemet kellene minél elébb megjavítani, teljes megsemmisítése által azon rendszernek, melyből táplálékát meriti.

Emeljék fel magokhoz a képezdei tanárok a gondjaikra bizakodó ifjuságot, s ne engedjék tovább is azon klerikális abriktolás alatt sorvadozni, mely minden szellemet és önállóságot elsatnyit, mely mellett tanulni kénytelen az ifju azt, akkor és oly módon, a mint elébe szabják. Vezéreljék őket önerejök kifejtésére, hivatásuk megkedvelésére, s ne nézzék el, hogy mig ők bizonyos ismeretkészlet tölcsérezésében fáradoznak, az alatt az elhanyagolt sziv és kedélyélet kényszerüljön érzéki kicsapongásokban keresni egyedüli kielégittetést. „A világ üdve" ugymond nagyigazán egyik jelesünk, „a bölcseség világa soha sem a technikus terminusoktól függött, hanem életdús, érzésteli, lelkesülni tudó felkentjeitől a vallásnak, kik keresetlenül, s akkor szokták hirdetni rendszereiket, mikor a mennyei érzéseket nem birja már a tuláradó kebel s a lélekben vágy kél a szent lelkesedés tüzével mások érzeteit is felgyujtogatni. Ezeket szereti a vallás, mert ezek is szeretik őt." [1])

---

[1]) Kecsk. közl. 1858 : 43.

A Theologiai könyvtár ügyében.

A „Prot. theologiai könyvtár“ adni fog évenként 40—50 ivnyi, részint eredeti, részint forditott műveket a vallástudomány köréből, az első évben három kötetben. Berendezésében azon tervet fogjuk követni, hogy előbb biblia-tudományi és vallás-bölcsészeti, azután dogmatikai és végül gyakorlati theologiai és egyházjogi művek jelenjenek meg; s közben minden évben adunk vagy egy kötet magyar prot. egyház történelmét, vagy egy kötet gyakorlati biblia magyarázatot, mely a templomi használatra alkalmas lesz, — és: mindenekelőtt, mihelyt elkészül, a kijavitott Károlyi-féle bibliaforditást.

A vállalat a protestans-egylet védelme alatt áll, de anyagi tekintetben egészen az előfizetőké, ugy hogy az egylet az összes előfizetési pénzt elkölti rá, s erről nyilvánosan számol.

Előfizetési ára egy évre 4 frt. Uj előfizetők az év bármely részében elfogadtatnak, de a már megjelent kötetekre a bolti árkülönbség ráfizetendő. (Ezen első kötetre 20 kr.)

A könyvek igen csinos kötésben is kaphatók, kötetenként 50 kr. felülfizetéssel, s igy az első évre három kötetet számitva: 5 frt 50 krért. (Ezen első kötet megjelenése után 5 frt 70 krért.) Azon nézetben, hogy a kötések meglátása után számosan lesznek, kik azon diszes kötéseket birni ohajtanák, intézkedtem, hogy az első kötet táblája utólagosan is kapható legyen, s a megrendelőknek, a második kötettel egyszerre elküldöm. Ennek mintája szerint a kész táblába bármely vidéki könyvkötő beillesztheti a könyvet.

Pesten (szénatér 6. sz.), 1874. március 10-én.

Kovács Albert.

SZEREMLEI, Samuel

Vallás-erkölcsi és
társadalmi élet 1848
óta Magyarországon